

ELMİ XƏBƏRLƏR

HUMANİTAR ELMLƏR

№ 1, 2024

REDAKSIYA HEYƏTİ

- 1. Rzayev Fikrət (BAŞ REDAKTOR)**
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 2. Əliyev Ayəddin (APARICI REDAKTOR)**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
- 3. Ağazadə Yədulla**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
- 4. Əhməd Vüqar**
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
- 5. Əlizadə Hikmət**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 6. Əliyev Bəxtiyar**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 7. İskəndərov Anar**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 8. Kafkasiyalı Ali**
Atatürk Universiteti, Erzurum, Türkiyə
- 9. Kazımov Kamran**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
- 10. Qasımlı Musa**
AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
- 11. Qorobets Lyudumilla**
Armavir Dövlət Pedaqoji Universiteti, Armavir, Rusiya
- 12. Qasımlı Məhərrəm**
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
- 13. Quliyev Akif**
AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
- 14. Mahmudova Ceyran**
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 15. Məmmədov Arif**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
- 16. Nikitenko Zinaida**
Moskva Dövlət Pedaqoji Universiteti, Moskva, Rusiya
- 17. Orucov Vidadi**
Bakı Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci, Bakı, Azərbaycan
- 18. Səbzəliyev Sifariz**
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 19. Tahirov İlham**
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
- 20. Tahirli Abid**
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

1. **Rzayev Fikret (EDITOR IN-CHIEF)**
Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan
2. **Aliyev Ayeddin (MANAGING EDITOR)**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
3. **Agazade Yadulla**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
4. **Ahmed Vugar**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan
5. **Alizade Hikmet**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
6. **Aliyev Bakhtiyar**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
7. **Iskandarov Anar**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
8. **Kafkasiyali Ali**
Ataturk University, Erzurum, Turkey
9. **Kazimov Kamran**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
10. **Gasimli Musa**
ANAS Institute of Caucasus Studies, Baku, Azerbaijan
11. **Gorobets Lyudumila**
Armavir State Pedagogical University, Armavir, Russia
12. **Gasimli Maharram**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan
13. **Guliyev Akif**
Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan
14. **Mahmudova Jeyran**
Azerbaijan State University of Culture and Arts, Baku, Azerbaijan
15. **Mammadov Arif**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
16. **Nikitenko Zinaida**
Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia
17. **Orudjov Vidadi**
Baku State Socio-Economical College, Baku, Azerbaijan
18. **Sabzaliyev Sifariz**
Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan
19. **Tahirov Ilham**
ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi, Baku, Azerbaijan
20. **Tahirli Abid**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan

M Ü N D Ə R İ C A T

1. Asif İmanlı	
Azərbaycan torpaqları uğrunda Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin mübarizəsi (viii əsrin birinci rübü).....	5
2. Xatirə Əzizova, Səfurə Vəliyeva, Aygün Kərimova	
Zəlzələnin azyaşlılara psixoloji təsirləri və mübarizə üsulları	15
3. Kamran Kazımov	
Nəsimi qəzəllərinin rus dilinə tərcümələri haqqında.....	22
4. Mələhət Kazımova	
İngilis dilində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin ümumi semantik cəhətləri	29
5. Şəbnəm Cəfərova	
Xarici dil öyrənmədə diqqət, anlama və fərqiindəliyin rolu ilə bağlı nəzəriyyələr.....	41
6. Inas Laheg	
Hybrid spaces of identity negotiation in Aboulela's the translator and minaret....	52
7. Mushfiq Bayramov	
The History of Seljuk State in English Historiography	60
8. Мукаддин Агаев	
Синтаксически связанные словосочетания, включающие цитационные элементы	69

AZƏRBAYCAN TORPAQLARI UĞRUNDA RUSİYA VƏ OSMANLI DÖVLƏTLƏRİNİN MÜBARİZƏSİ (XVIII ƏSRİN BİRİNCİ RÜBÜ)

Asif İmanlı

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: asif.imanli1974@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2024.1.15

Xülasə. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi, beynəlxalq vəziyyətinin gərginləşməsi, qonşu dövlətlər olan Rusiya və Osmanlı imperiyalarının Cənub-Şərqi Qafqaz regionunda mövqeylərinin ziddiyyətli xarakter alması səbəblərinin tədqiqi olduqca aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan ilk növbədə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin daxili və xarici siyasəti, qonşu imperiya dövlətlərinin rəqabətlərinin dərinləşməsi məsələlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətli olduğu üçün məqalədə elmi araşdırmalarla təhlil zəruri xarakterlidir. Qeyd edilən dövr Azərbaycan torpaqları uğrunda Rusiya-Osmanlı rəqabətinin güclənməsi və açıq müdaxiləsi ilə əlamətdardır. Bu gün də regionumuzda dünyanın iri dövlətləri arasında güclü rəqabət getdiyi bir zamanda bunu dərinlənən araşdırıb, müvafiq nəticələr çıxarıb və Cənubi Qafqaz regionunda mübarizə tarixini öyrənmək faydalı ola bilər.

Açar sözlər: imperiya, siyasət, işğal, müharibə, müqavilə, üsyan

Giriş

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin ağır böhranından qonşuları Osmanlı imperiyası və Rusiya yararlanmağa çalışırdılar. Osmanlı imperiyası ilə müharibədə uğursuzluğa düşər olaraq biabırçı 1711-ci il Prut müqaviləsini bağladıqdan sonra Rus çarı I Pyotr Qara dənizə çıxış əldə etmək ümidini itirib bütün diqqətini Xəzər dənizi hövzəsinə yönəltdi. İsveçlə Şimal müharibəsi davam etdiyi üçün cənuba yürüşü həyata keçirmək mümkün olmadığından I Pyotr kəşfiyyat xarakterli hazırlıq tədbirləri gördü. 1714-cü ildən başlayaraq Xəzərin şərq sahillərini öyrənmək üçün Bekoviç - Çerkaskinin başçılığı ilə ekspedisiyalar göndərildi. 1716-cı ildə rəsmən ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün şah sarayına göndərilən A.P.Volinskiyə gizli göstəriş verilmişdi ki, karvan yollarını, bu yollar boyunca otlaqlar olub-olmamasını, yerli qoşunların, müdafiə qurğularının vəziyyətini öyrənsin, bölgədə yaşayan xristianlarla əlaqə yaratsın [4, s.19]. Rus imperatoru I Pyotr 1722-ci ilin yayında yüzminlik ordu ilə Azərbaycanı və Səfəvi dövlətinə aid olan toraqları və vilayətləri işğal etmək üçün yürüş etdi. O, həmin il avqustun 23-də Dərbəndi döyüşsüz ələ keçirib, qarşıya çıxan bir sıra gözlənilməz çətinliklər, ilk növbədə isə Osmanlı dövlətinin kəskin etirazına görə Dərbənddə qarnizon qoyub ordunun əsas hissəsi ilə Rusiyaya qayıtdı. Daha sonra isə kiçik hərbi-dəniz ekspedisiyaları göndərmək yolu ilə Bakı, Salyan, Astara, Lənkəran, habelə İranın Gilan vilayəti zəbt edildi.

XVIII əsrin birinci rübündə ictimai-siyasi vəziyyət

Rusiyanın Qafqaz siyasəti XVIII əsrin əvvəlindən açıq hücum xarakteri almağa başlayır. Qafqazı birbaşa ələ keçirmək istiqamətində Rusiyanın Qafqaz siyasətinin dəyişməsi bu dövrdə çarizmin işğalçılıq niyyətlərinin geniş miqyas alması ilə bağlı idi. Həm rus iri torpaq sahiblərinin, həm də rus ticarət kapitalının mənafeələrini müdafiə edən çarizm ilk növbədə Baltik dənizi istiqamətində işğalçılıq siyasətini fəallaşdırmışdı. Baltik siyasəti isə həm də Xəzər siyasəti ilə bağlı idi. M.A.Polievktov yazırdı: "...hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa-Asiya tranziti kimi Rusiyanın XVI-XVIII əsrdə şimal-qərbi "Avropa" siyasətini cənub-şərq "Asiya" siyasəti ilə sıx surətdə əlaqələndirmək lazımdır. Həmin bağlantıda bu dövrdə Rusiya iqtisadiyyatının onurğa sütunu olan Baltik-Volqa-Xəzər yolunu nəzərə almaq lazımdır [20, s.248].

1721-ci ilin avqustunda Səfəvilərə qarşı olan Hacı Davudun başçılıq etdiyi Şirvan üsyançıları Şamaxını ələ keçirdikləri zaman orada olan rus tacirləri qarət edilmiş və bir neçə nəfər öldürülmüşdü. Bu səbəbdən Rusiyanın qisasından ehtiyat edən üsyan rəhbərləri himayə üçün Osmanlı sultanına müraciət etməyi qərara aldılar. 1721-ci ilin payızında Hacı Davud və Qazıqumuqlu Surxay xan birlikdə Krım xanı vasitəsilə sultan III Əhmədə məktub göndərərək Şirvanı öz himayəsinə almağı bu diyara qoşun göndərməsini xahiş etdilər [23, s.667]. Bundan az sonra Hacı Davud öz nümayəndələrini İstanbula göndərdi. Ancaq Rusiyanın etirazına səbəb olmasın deyərək Osmanlı hökuməti açıqca Şirvanı himayəyə götürməyə ehtiyat edirdi. 1721-ci ilin sentyabrında A.Volinski Şirvan üsyançılarının Şamaxını almaları haqqında məlumat aldı. Məlumatla görə şəhərə hücum zamanı bir neçə rus prikaşşiki qətlə yetirilmiş və tacirlərinin 500 min rubl məbləğində malı qarət olunmuşdu. Təkcə rus tacir Yevreinov 170 min rubl dəyərində mal itirmişdi [26, s.171]. Bu xəbəri alan A.Volinski, dərhal çara məktub yazıb cənuba yürüşə başlamağa tələsməyi xahiş etdi: "Öz aciz fikrimi çatdırıram: bu işə başlamaq üçün bundan artıq qanuni səbəb ola bilməz: birincisi, özümüzünküləri müdafiə etmək; ikincisi, farslara qarşı yox, onların düşmənlərinə qarşı [26, s.172]. Dekabr ayında I Pyotr A.Volinskiyə cavab yazdı ki, "Davud bəyin haqqında işə (yəni cənuba səfərə) başlamağın məqamı olması haqqında" məktubun alınmışdır. Məktubdakı rəyinə cavab olaraq bildirirəm ki, belə məqamı əldən vermək olmaz, artıq kifayət qədər qoşunun Həştərxana hərəkəti haqqında əmr verilmişdir onlar yazda Həştərxanda olacaqlar [26, s.173].

Rus imperatoru I Pyotrun işğalçı yürüşü

Rus imperatoru I Pyotr Xəzəryanı bölgələrə 1722-ci ildə gerçəkləşdirdiyi yürüşdə iştirak edən İ.Q.Gerber (mənsəçə Almanianın Brandenburq vilayətindən olub, Şimal müharibəsində Rusiya ordusunun tərkibində iştirak edən və fərqləndiyinə görə 1721-ci il oktyabrın 11-də mayor rütbəsinə yüksəlmişdir) bu yürüşə bəraət qazandıraraq yazırdı ki, buna imperatoru bir tərəfdən sıxışdırılmış şaha yardım göstərmək arzusu, digər tərəfdən Xəzəryanı vilayətlərin Osmanlı türklərinin əlinə düşməsi qorxusu vadar edirdi [19, s.482]. I Pyotr bəyan

edirdi ki, milliyətindən və təbəəliyindən asılı olmayaraq heç kimə xətər yetirilməyəcək. Generallara, zabıtlərə və komendantlara əmr olunmuşdur ki, heç kimə xətər yetirməsinlər, bu əmri pozanlar sərt şəkildə cəzalandırılacaq. Bəyannamədə birbaşa hədə də var idi: əgər məlum olsa ki, kimsə qiyamçılara, qarətçilərə qoşulub, ya da açıq və ya gizli onlara pul və ərzaqla yardım edirsə onlar düşmən sayılacaq və qılıncı ilə cəzalandırılacaq, məhv ediləcək [7, s.213].

1722-ci il iyulun 29-da I Pyotr böyük ordu ilə cənuba yürüşə başladı. I Pyotrun ordusunun sayı 100 mindən çox idi. Bura 22 min piyada, 9 min süvari, 20 min kazak, bir o qədər kalmık, 30 min tatar və 5 min matros daxil idi [15, s.189]. Avqustun 23-də çar müqavimətə rast gəlmədən Dərbəndə daxil oldu [23, s.634 ; 25, s.92]. A.Bakıxanov bu məsələ ilə bağlı yazır: "Dərbənd şəhərinin xaricində, naib İmamqulu bəy bir dəstə üləma və sair əsnaf ilə, gümüş açarı bir məcməin içərisinə qoyub, istiqbal mərasimi ilə təqdim edərək, razılıq və təşəkkür izhar etdi. I Pyotr nizami yürüş və əsgəri musiqi ilə qalaya daxil oldu. [1, s.152-153]. Piyada hissələr şəhərə yaxın dəniz sahilində, draqun, kazak və sairdən ibarət olan süvari qoşun isə Mollakənd çayı kənarında yerləşdirildi. Dərbənd şəhərini həm şimal, həm də cənub tərəfdən müdafiə etmək üçün təcili olaraq, biri Mollakənd çayı, digəri isə Orta Buqram (Artabuqarı) çayı kənarında iki qala inşa olundu. Onlar Dərbəndin müdafiəsini möhkəmləndirməli idilər. Bu həm də Dərbənd sakinlərinin üsyan qaldırmaq ehtimalına qarşı edilmişdi. Naib İmamqulu bəyə xan rütbəsi verilib şəhər hakimi və yerli qoşunun rəisi təyin olundu [1, s.153; 19, s.484]. Dərbənddə bir həftə istirahətdən sonra I Pyotr ordusu ilə birlikdə Bakıya doğru hərəkətə başladı. Rus ordusunun öncül hissələri Samur çayını keçib Samur və Vəlvələ çayları arasında yerləşən Müşkür mahalını tutdu. Qeyd edək ki, bir çox mənbələrdə və I Pyotrun yürüşünə həsr olunmuş əsərlərin əksəriyyətində bu barədə məlumat yoxdur, yalnız müəllifi İ.Gerber olan [19, s.487-488], lakin tarixi ədəbiyyatda anonim mənbə kimi tanınan mənbədə, habelə A.Bakıxanovun əsərində [1, s.153] bu barədə məlumat verilir. Yolda ikən I Pyotr onun göndərdiyi podporuçik Luninin bakılılar tərəfindən şəhərə rus hərbi dəstəsinin yerləşdirilməsinə razılıq verilməməsi xəbərini eşitdi [7, s.21]. Bununla belə rus çarı Bakını döyüşlə almaq üçün yürüşü davam etdirmək qərarına gəldi [5, s.102-103; 7, s.21]. İ.Gerber yazır: "Baxmayaraq ki, bu vaxta kimi Bakı sakinləri həvəslə hökmdarın himayəsini istəyirdilər, ancaq indi onlar, daha doğrusu rəisləri tamam ayrı cür hərəkət etdilər. Onlar nəinki təklif olunan himayəni qəbul etmədilər, hətta hökmdarın manifestlə göndərdiyi poruçik Lunini qəbul etməyərək bildirdilər ki, onlar kənar yardım olmadan qiyamçılardan müdafiə olunmağa qadirdilər" [19, s.486]. Müəllif yazır: "bakılıların bu cür davranışını görəndə I Pyotr qılıncı yolu ilə Bakını tabe etməyi qərara aldı. Lakin gözlənilməz hadisələr çarı yürüşü dayandırmağa vadar etdi". İ.Gerber gözlənilməz hadisələr sırasına ilk növbədə bunu aid edir: "Taxıl və un daşıyan avarlı gəmilər Milukənd çayı mənsəbində dayanarkən taxılın bir hissəsi boşaldıqdan sonra gecə güclü şimal küləyi başlamış və gəmiləri axın aparmağa başlamışdı. Çarə lövbərləri qaldıraraq gəmiləri sahilə yaxınlaşdırıb quma oturtmaq oldu. Bütün 13 gəmidəki un demək olar ki, islandı. İşin tərsliyindən kapitan Villebuanın ərzaq gətirən 30 gəmisi

gəmilərin yararsızlığı ucbatından Aqraxan körfəzindən cənuba üzə bilmədilər. Yalnız bir aya çatacaq un qalmışdı, ilin bu vaxtında Həştərxandan əlavə taxıl gətirmək mümkün deyildi. Buna görə Dərbənddə qarnizon qoyub geri qayıtmaq qərara alındı [19, s.486]". I Pyotr polkovnik Yungerin komandası altında Dərbənddə qarnizon qoyub [13, s.79] sentyabrın əvvəlində quru yolu ilə Aqraxan istehkamına hərəkət etdi. Sentyabrın 20-də Sulak çayına çatan I Pyotr burada "Svyatoy Krest" qalasının əsasını qoydu [19 s.486-487]. Qeyd edək ki, I Pyotrun geri dönməsinə irəlidə göstərilən səbəblərlə yanaşı, bir sıra Qərbi Avropa müəllifləri digər fikirlər bildirmişlər. Məsələn, Con Bel, Sayks Persi, Lourens Lokkart və Mürel Atkin hesab edirlərki, I Pyotrun yürüşü davam etdirməməsinin başlıca səbəblərindən biri Türkiyə ilə müharibə təhlükəsi olmuşdur. Onlar yazırlar ki, Dərbəndi tutduqdan sonra I Pyotr ordusu ilə cənuba, Bakı və Şamaxı istiqamətində hərəkət etmək niyyətində idi, ancaq bu zaman Mollakəndə rus düşərgəsinə osmanlı elçisi gəldi və bildirdi ki, rusların Qafqazda sonrakı hər hansı irəliləyişi Türkiyə tərəfindən Rusiyaya müharibə elan etmək üçün səbəb kimi qiymətləndiriləcək [8, s.68]. L.Lokkart qeyd edir ki, şübhəsiz ki, I Pyotrun geri qayıtmaq qərarını qəbul etməsinə səbəb Mollakəndə türk elçisinin gəlməsi böyük təsir göstərmişdir. Sədrəzəm Damad İbrahim paşa elçini göndərmişdi ki, I Pyotrdan Şirvanın içərilərinə doğru hucumunu davam etdirməməyi tələb etsin [8, s.69]. Adları çəkilən tarixçilərin mülahizələri ilə razılaşan çeçen tarixçisi S.A.Qapurov qeyd edir: "Əks halda inadkar, istənilən çətinlikləri aradan qaldırmaq qabiliyyətinə malik olan I Pyotrun əlinin altında 100 mindən çox hərbiçi olduğu halda ərzaq və silah-sursat ehtiyatının məhv olmasına görə nə üçün bu cür uğurla başlamış yürüşü dayandırdığını anlamaq çətinidir. Türkiyə ilə labüd və tezliklə müharibə başlaması təhlükəsi ayrı məsələdir. I Pyotr bu müharibəni istəmirdi və necə olursa-olsun ondan qaçmağa çalışırdı, çünki Rusiya Şimal müharibəsini yenidən bitirmişdi, cənuba yürüş də tələsik hazırlanmışdı [8, s.69]. L.Lokkart qeyd edir ki, I Pyotrun son məqsədləri nə olursa-olsun indiki mərhələdə Türkiyə ilə müharibəni istəməməsi idi [8, s.69]. I Pyotrun Səfəvi mülklərinə hərbi müdaxilə etməsi nəinki Osmanlı dövlətini qəzəbləndirdi, eləcə də İngiltərənin hakim dairələrini narahat etdi. Dövlət katibi Karteret İstanbuldakı İngilis səfiri Stenyana xəbərdarlıq edirdi ki, I Pyotr bütün hind ticarətini Rusiya vasitəsi ilə yönəldəcək və "İran ipəyi" ilə ticarəti inhisara alacaq. Bu ticarətdən gələn gəlirlər onun qüvvəsini artıraraq, Türkiyədə yeni işğallara səbəb olacaq və "Yunan imperiyasının" bərpasını yaxınlaşdıracaq [16, s.26]. Rusiyanın İstanbuldakı nümayəndəsi İ.Nepluyuyev rus hökumətinə yazırdı ki, o Osmanlı hökumətinə verdiyi yazılı təqdimatda Rusiyanın işğalçılıq niyyətləri haqqında xəbərdarlıq etmiş və inandırmağa çalışdırmışdır ki, Rusiya ilə mübarizə aparmaq çətin deyil, çünki bütün Avropa hökmdarları onun pisliyin arzulayırlar [16, s.26]. Ancaq I Pyotr ordunun əsas hissəsi ilə Rusiyaya qayıtsa da Xəzərsahili vilayətlərin işğalını davam etdirmək fikrindən əl çəkməmişdi. Yalnız ötən hərbi səfərin dərslərini, ilk növbədə isə çoxsaylı quru qoşunlarının təchizatındakı çətinlikləri nəzərə alıb, yeni yaşayış məntəqələrini ələ keçirmək üçün azsaylı qüvvələrdən təşkil olunmuş hərbi-dəniz ekspedisiyalarından istifadə etməyi qərara aldı.

I Pyotr Rusiyaya dönərkən Həştərxanda olduğu zaman 1722-ci il oktyabrın 4-də general Matyuşkinə gələn ilin yazında nə etmək barədə geniş bir təlimat vermişdi. Saritsında dincəlməyə buraxılmış draqunlar martda, yaxud apreldə "Müqəddəs Xaç" qalasına göndərməli, eyni zamanda Həştərxanda qalan draqunlar, eləcə də iki piyada alayı gəmilərlə Aqraxan burnuna, oradan da "Müqəddəs Xaç" qalasına yola salınmalı idi [11, s.396-397]. Elə bu zaman xəbər alındı ki, əfqanlar 1722-ci ilin oktyabrında Səfəvi dövlətinin paytaxtı İsfahan şəhərini ələ keçirmişlər. Onların bununla kifayətlənməyib İranın digər əyalətlərini, o cümlədən Gilanı da ələ keçirəcəkləri ehtimalı vardır. I Pyotr Gilanı zəbt etməyi planlaşdırdığından Həştərxanda olan gəmilərlə Gilan istiqamətində hərəkət etməyi əmr etdi. 1722-ci ilin dekabrında başda polkovnik Şipov olmaqla rus eskadrası Ənzəli limanına daxil oldular, daha sonra heç bir müqavimətə rast gəlmədən Rəşt şəhərini zəbt etdilər [3, s.54; 14, s.577-579]. I Pyotr ordunun əsas hissəsi ilə Rusiyaya qayıtsa da məlum idi ki, Xəzəryanı vilayətləri zəbt etmək işini davam etdirəcək. Buna görə də artıq özünü Şirvan xanı elan etmiş Hacı Davud Osmanlı sultanından onu himayəyə almasını daha təkidlə xahiş etdi. İ.Gerber yazır ki, bunun üçün Hacı Davud İstanbula getmiş, burada daha çox özü üçün çalışmış, Surxayı isə yaddan çıxmış və türklər onu – Hacı Davudu Şirvan xanı kimi tanımışdılar. Bu səbəbdən də Surxay Hacı Davuda qarşı çox qəzəbləndi və onu xan kimi tanımadı [10, s.103].

Bakının işğalı

İmperator I Pyotrın planlarında çox mühüm yeri Bakının alınması tuturdu. O, Həştərxanda olarkən general-mayor M.Matyuşkinə yazda buzlar açılan kimi Bakıya tərəf üzüb bu şəhəri tutmağı əmr edərək “bütün işlərin açarının bu şəhərdə olduğunu” bildirmişdi [14, s.599-601].

I Pyotr 4 noyabr 1722-ci il tarixli "Allah yol verərsə Bakını alsaq, nə etməli" adlı məşhur təlimatında M.Matyuşkinə yazırdı:

- 1) Əgər müqavimətsiz təslim olsalar hamısını sərbəst buraxmalı....
- 2) Əgər müqavimət göstərsələr silahlarını alıb buraxmalı, şəhər həmlə ilə alınarsa sağ qalanları Həştərxana göndərüb əmlaklarını almalı [12, s.598].

1723-cü ilin yazında Həştərxandan Bakıya üzmək üçün dəniz ekspedisiyası artıq hazır idi. I Pyotr general M.Matyuşkindən Bakıya səfəri sürətləndirməyi tələb edirdi: “Gürcüstandan türklərin onları artıq təbəəliyi qəbul etməyə vadar etdikləri və paşanın Şamaxıya hərəkət etməsi xəbəri alınmışdır. Çox təhlükə var ki, paşa Bakını tutsun, mümkün qədər tələs!” [14, s.602]. Məktub vasitəsi ilə M.Matyuşkinə bakılılara hədə-qorxu gəlib təslim olmalarını tələb edir, belə olduğu halda imperatorun mərhəməti ilə bağışlanacaqlarını bəyan edirdi. Məktubu şəhərdə aldıqdan sonra qalanın dəniz tərəfindəki hasarlarının üstündə ağ bayraqlar qaldırıldı. General oraya bir qayıq göndərdi və qayıqla gələn 4 nümayəndə bildirdi ki, şəhər sakinləri təslim olmaq istəyirlər [27, s.40-41].

İ.Gerber Bakının alınması ilə bağlı yazır ki, Bakı könüllü olaraq təslim olmaq istəmirdi və buna görə hücumu məruz qaldı [10, s.98]. İyulun 28-də rus qoşunları şəhərə daxil

oldular [25, s.71; 22, s.12]. Qeyd: İ.Gerber Bakının ruslar tərəfindən iyulun 26-da alındığını yazır [19, s.489].

Şəhər sakinlərinin xahişi ilə “sədaqət və igidlik nümunəsi” sayılan yüzbaşı Dərgahqulu bəy Bakı sultanı və Rusiya xidmətinə qəbul olunmuş yerli qarnizonun komandiri təyin olundu [18, s.71]. I Pyotr göstəriş vermişdi ki, Bakı hakimi olan Məhəmməd Hüseynin bütün əmlakı satılsın, özü isə dörd qardaşı ilə birlikdə Roqaçevskə sürgün olunsun [14, s.607-608]. Beləliklə, sultan Məhəmməd Hüseyn bəy dörd qardaşı ilə birlikdə Həştərxana, oradan da Roqaçevskə sürgün olundu və orada da öldü [3, s.62]. I Pyotr Bakının alınmasından çox məmnun qaldı. 8 sentyabr 1723-cü il tarixli məktubunda o, general M.Matyuşkinə minnətdarlığını bildirərək general-leytenant rütbəsinə yüksəltdiyini yazırdı [14, s.603]. Peterburqda olan Fransa səfiri de Kampredon krala yazırdı ki, Bakının alınması münasibətilə çarın sevinci hədsizdir. O bu xoş xəbəri gecə yarısındanək davam edən içki məclisi ilə bayram etdi. Çar xarici səfirlərə Bakıya hücum planını göstərdi və bildirdi ki, Bakının alınması onu bütün Xəzər dənizinin amiri edir [21, s.384]. Kampredonun yazdığına görə bakılılar ona görə müqavimət göstərmişdilər ki, dərbəndlilərin rus qarnizonundan çox narazı olduğunu eşitmişdilər [21, s.384]. Şəhər alındıqdan sonra generallar - Matyuşkin və Trubetskoy geriye Həştərxana döndülər, briqadir Baryatinski isə Bakının komendantı təyin olundu [27, s.40-41].

I Pyotr general M.Matyuşkinə 9 sentyabr 1723-cü il tarixli fərmanında əmr edirdi:
"1.Bakı sakinlərindən bütün silahlar yığıdırılsın.

2.Müqavimət göstərməkdə azca şübhəlilər Həştərxana göndərilsin. Əgər onların sayı əhalinin yarısından çoxdursa sırası adamların yarısını, rəislərin isə hamısı Həştərxana göndərilsin" [14, s.603; 29, s.253-254]. Həmçinin Matyuşkinə Bakıdan bir neçə pud ağ neft gətirməyi və ya göndərməyi əmr olunurdu [28, s. 253]. Bakı alındıqdan sonra Xəzəryanı regionun bəzi feodal hakimləri onları Rusiya təbəəliyinə qəbul etmək barədə rus komandanlığına müraciət etdilər. General Matyuşkin I Pyotra 10 oktyabr 1723-cü il tarixli raportunda yazırdı ki, Mir Abbas bəy Talışlı məktub yazaraq ruslara “öz xidmətlərini təklif edir” [24, v.763]. Salyan naibi Məhəmməd Həsən bəy də Bakı sultanının aqibətinə tuş gəlməkdən qorxaraq rus hakimiyyətini qəbul etmək istədiyini bildirdi. General Matyuşkin I Pyotra 18 avqust 1723 tarixli raportunda yazırdı ki, Kür çayının mənsəbi yanında yaşayan Salyan naibi Hüseyn bəy ruslar Bakıya daxil olan zaman yüzbaşı Dərgahqulu bəyə yazmışdı ki, çalışsın ki, ruslar Salyanı da himayəyə götürsünlər [24, s.744]. Bir müddət sonra isə özü Bakıya gələrək Rusiyaya sədaqət andı içdi və Salyanın müdafiəsi üçün bir qədər qoşun göndərilməsini xahiş etdi [9, s.301; 25, s.185]. Salyan naibinin xahişinə cavab olaraq podpolkovnik Zimbulatovun başçılığı ilə 500 nəfərlik hərbi dəstə Salyana göndərildi və bu dəstə Kür çayında Salyanın yaxınlığında Kür çayı adalarının birində yerləşdi [6, s.50]. I Pyotr Xəzəryanı ərazilərin işğalına qanuni don geyindirməyə çalışırdı. Buna görə aldadılıb Sankt-Peterburqa gətirilən (Qeyd. Məsələ burasındadır ki, İrandakı rus konsulu S.Avrarov şahı təşviq etmişdi ki, qiyamçılara qarşı mübarizədə hərbi yardım almaq üçün nümayəndəsi

İsmayıl bəyi Rusiyaya göndərsin. Nümayəndə gəmi ilə yola düşmək üçün Rəştə çatdığı bir zamanda şah rusların artıq gəlib Dərbəndi işğal etmələri xəbərini eşidərək qəzəblənib nümayəndənin geri dönməsini əmr etmişdi. Lakin rus komandiri yalandan səfirin artıq gəmi ilə Rusiyaya yola düşdüyünü bildirərək şah kuryerinin onunla görüşməsinə imkan verməmiş, beləcə heç nədən xəbəri olmayan İsmayıl bəy Peterburqa getmişdi [18, s.51]. Səfəvi elçisi İsmayıl bəylə 12 sentyabr 1723-cü ildə beş maddəlik bir “müqavilə” imzalandı. Müqavilənin birinci maddəsində rus çarının adından II Təhmasibə bütün qiyamçılara qarşı mübarizədə yardım vəd olunurdu [2, s.118; 7, s.215].

İkinci maddədə isə deyilirdi ki, bu “yardımının” əvəzində şah Dərbənd və Bakını ətraf əraziləri ilə birlikdə, həmçinin Gilan, Mazandaran və Astarabad vilayətlərini “əbədi olaraq” Rusiyaya “güzəştə gedir” [2, s.118; 7, s.216]. Tarixi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi görünür həm Rusiya tərəfi, həm də şah elçisi İsmayıl bəy inanmırdılar ki, bu cür ciddi ərazi güzəştləri olan müqaviləni şah təsdiq edər. Hələ vaxtilə rus tarixçisi Q.V.Melqunov bu məsələ ilə bağlı yazmışdı: "... şahla müqavilə bağlayan çar özü az inanmırdı ki, İranda o zamankı hərə-mərclik şəraitində müqavilənin şərtlərini yerinə yetirmək mümkün olsun [17, s.53]. Məhz bu səbəbdəndir ki, I Pyotr İsmayıl bəylə müqavilə bağlayan kimi, Rəştə general Levaşova əmr göndərmişdir ki, şah elçisi Xəzər boyunca Dərbənddən Astarabada kimi əraziləri bizə əbədi güzəştə getdiyindən həmin vilayətlərə elan olunmalıdır ki, onlar bizə güzəşt edilmişdirlər; buna görə də Levaşov həmin vilayətləri nəzarət altına almalıdır; əgər desələr ki, hələlik şahın müqaviləni təsdiqləməsinə gözləmək lazımdır, buna qulaq asmamaq, tam hakimiyyəti ələ almaq, kimsə müqavimət göstərsə, zor işlətmək lazımdır [17, s.53].

Nəticə

Beləliklə, Səfəvi dövlətinin ağır tənəzzül keçirməsi və Azərbaycanın zəngin təbiəti, Avropa ilə Asiya arasında əlverişli coğrafi mövqeydə yerləşməsi bir sıra dövlətlərin maraq dairəsinə düşmüş və işğal üçün şərait yaratmışdır. XVIII əsrin əvvəllərində ölkəmizin bu ağır beynəlxalq və daxili vəziyyəti, Azərbaycanda qonşu Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında rəqabəti artırmış və hərbi müdaxilələrin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Rusiya imperiyasının xarici siyasətinə uyğun olaraq hərbi işğalçı siyasətini bu tarixi dövrdən başlayaraq davam edərək sonrakı mərhələlərdə açıq şəkildə həyata keçirilməsinə heç bir şübhələr qalmamışdır. Osmanlı dövlətinin isə əksinə, 1723-1735-ci illərdə Azərbaycanda müvəqqəti idarəçiliyi reallaşsa da, lakin möhkəmlənə bilməməsi təsadüfi olmamışdır. Çünki Osmanlı dövlətinin Azərbaycana müdaxiləsi Rusiyanın işğalçı siyasətinə cavab məqsədi daşımışdır. Sonrakı tarixlərdə yəni, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranması dövründə, həmçinin 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasının möhkəmlənməsində və mənfur ermənilər tərəfindən işğal olunan Azərbaycan torpalarının azad olunmasında-İkinci Vətən müharibəsində Osmanlı dövləti -Türkiyənin xalqımıza qardaşlıq yardımının şahidi olmuşuq.

Ədəbiyyat

1. Bakıxanov A.A. (2010). *Gülüstani-İrəm*. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, Bakı, 1951. Təkrar nəşr, Bakı: "Xatun plyus", 302 s.
2. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. (2009). *Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi: dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları*. I cild, Bakı, 512 s.
3. Алиев Ф.М. (1975). *Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века*. Баку: ЭЛМ, 232 с.
4. Алиев Ф. М. (1979). *Миссия посланника Русского государства А.П.Волынского в Азербайджане в 1716-1718 гг.* Баку: ЭЛМ, с.122
5. Архив Внешней Политики Российской Империи, фонд 77, опись 1, 1722 г., дело 24
6. Бутков П.Г. (1863). *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г.* ч.1, СПб., 548 с.
7. Бутурлин Д. (1823). *Военная история походов россиян в XVIII веке (часть вторая, заключающая описание персидской войны с 1722 по 1734 гг.)*. Перевел с французского штабс-капитан Корнилович. СПб., 255 с.
8. Гапуров Ш.А. (2012). *Каспийский поход Петра I в оценках зарубежных историков // Кавказ и Ближний Восток: от Каспийского похода Петра I до распада державы Надир-шаха: материалы Международной научной конференции, проведенной в рамках «Года Российской истории»*. – Махачкала: Алеф, – С. 66–74.
9. Гербер И.Г. (1760). *Известия о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекою Курой народах и землях и о их состоянии в 1728 году*. Сочиненное Полковником Артиллерии Иваном Густавом Гербером // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащих, ч.2, 340с.
10. Гербер И.Г. (1958). *Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728г // История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. (архивные материалы)* Москва. Изд. восточной литературы, сс. 60-118.
11. Инструкция Господину генерал-майору Матюшкину, что надлежить делать на весну. 4 октября 1722г. *Приказы и письма императора Петра Великого и императрицы Екатерина I к генерал Матюшкину, во время войны с Персией*. "Отечественные записки", чт.30-31. №-86, сс. 396-406.
12. Инструкция когда дасть Богь Баку возмем что чинит // Комаров В. Персидская война. 1722-1725 гг. Приложения: Документы, "Русский Вестник" т.68, 598 с.
13. Козубский Е.И. (1906). *История города Дербента*. Темир-Хан-Шура., 468с.
14. Комаров В. (1867). *Персидская война 1722-1725*. (Материалы для истории царствования Петра Великого) // Русский Вестник, т.68, № 4. сс. 567-616

15. Магомедов Т. (1961). *История Дагестана с древнейших времен до начала XIX века*. Махачкала, Учпед. Изд.292 с.
16. Маркова О.П. (1966). *Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке*. Москва: Наука, 324с.
17. Материалы для истории русского флота (1867). Часть IV, СПб.
18. Мельгунов Г.В. (1874). *Поход Петра Великого в Персию*. "Русский Вестник", т.110, сс.5-60
19. Мустафазаде Т.Т. (1993). *Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в.* Баку: Елм., 240 с.
20. О персидском походе, при государе Петре Великом бывшем (1899). Русский Архив, №12, сс.481-491
21. Полиевктов М.А. (1937). *Проект хозяйственной эксплуатации оккупированных в XVIII в. Россией Прикаспийских областей Кавказа*. //Материалы по истории Грузии и Кавказа. Вып. IV, Тбилиси, сс.247-282.
22. Реляция Кампредона от 20 сентября 1723 г. // СИРИО (Сборник Российского Исторического Общества), т.49, СПб., 384с.
23. *Российский Государственный Военно-исторический Архив*, фонд 846, д. 1539.
23. *Российский Государственный Архив Древних Актов*, ф.9 (Кабинет Петра Великого), отделение 2, книга 54.
24. Рос. ГАДА, ф.9 (Каб.Петра Великого), отд.2, кн. 63
25. Соймонов Ф.И. (1763). Описание Каспийского моря и чиненных на оном российских завоеваний. Ежемесячные сочинения и известия о ученых делах (СПб.), январь, 350 с.
26. Соловьев С.М. (1868). Петр Великий на Каспийском море // *Вестник Европы*, третий год, №2, сс.163-202.
27. Туманский Ф. (1793). Описание похода Государя Императора Петра Великого к лежащим при Каспийском море Персидским провинциям. // *Российский магазин*, т.3, СПб., сс.1-53.
28. Указ генерал-лейтенанту господину Матюшкину. 9 сентября 1723г. //Приказы и письма императора Петра Великого и императрицы Екатерина I к генерал Матюшкину, во время войны с Персией. // *"Отечественные записки"*, чт.31, №-87. сс.253-254
29. Ханвей Д. Исторический очерк британский торговли на Каспийском море, с журналом автора о путешествии из Англии через Россию, Германию и Голландию. том 2, (Перевод с англ. яз. Л.М.Кирякова). АМЕА ТІЕА, fond 1, siy. 1, iş 7.

THE STRUGGLE OF RUSSIA AND THE OTTOMAN STATES FOR THE LANDS OF AZERBAIJAN (FIRST QUARTER OF THE 18TH CENTURY)

Asif Imanli

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

In the beginning of the 18th century, the research of the reasons for the weakening of the Safavid state of Azerbaijan, the tension in its international situation, and the conflicting positions of the neighboring states of Russia and the Ottoman Empire in the South-Eastern Caucasus region is very relevant. From this point of view, first of all, the learning of the domestic and foreign policy of the Safavid state of Azerbaijan, the deepening of the rivalries of the neighboring imperial states is very important, so the analysis with scientific research in the article is very important. The mentioned period is marked by the strengthening of the Russian-Ottoman rivalry for the lands of Azerbaijan and its open intervention. Even today, at a time when there is a strong rivalry between the world's major powers in our region, it may be useful to study this thoroughly, draw relevant conclusions, and study the history of the struggle in the South Caucasus region.

Key words: empire, politics, invasion, war, treaty, rebellion

БОРЬБА РОССИЙСКОГО И ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВ ЗА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЗЕМЛИ (ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XVIII ВЕКА)

Асиф Иманлы

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

Очень актуальны исследования причин ослабления Азербайджанского государства Сефевидов, напряжённости международного положения в начале XVIII века и приобретения противоречивого характера позиции соседних российской и османской империй на Юго-Восточном регионе Кавказа. С этой точки зрения особое значение имеет, в первую очередь, изучение внутренней и внешней политики Азербайджанского государства Сефевидов, вопросов углубления противоречий между соседними имперскими государствами становится необходимо. Отмеченный нами период знаменателен усилением противоречий между российской и османской империями с целью экспансии Азербайджанских земель. Будет полезно изучать историю борьбы, всесторонне исследовать и сделать выводы о тех противоречиях, которые и сегодня происходят между крупными мировыми государствами на Юго-Кавказском регионе.

Ключевые слова: империя, политика, экспансия, война, договор, восстание

Daxil oldu: 03.07.2024;

Çapa qəbul edildi: 30.07.2024;

Çap edildi: 05.09.2024

ZƏLZƏLƏNİN AZYAŞLILARA PSIXOLOJİ TƏSİRLƏRİ VƏ MÜBARİZƏ ÜSULLARI

Xatirə Əzizova

Səfurə Vəliyeva

Aygün Kərimova

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: xatiraazizova1967@gmail.com

e-mail: veliyeva.safura@mail.ru

e-mail: aygunaskerova@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2024.1.26

Xülasə. Zəlzələlər, digər təbii fəlakətlər kimi şəxslərə, ailələrə və eyni zamanda bütün cəmiyyətə təsir edən ağırlı hadisələrdir. Bu hadisələrə məruz qalmaq, onları fiziki olaraq yaşayanlarda olduğu kimi “izləyici” olaraq məruz qalanlarda da oxşar təsirlər yarada bilər. Hər bir şəxs bu hadisələrə məruz qaldığı hadisənin böyüklüyünə, mədəni fərqlərinə, keçmiş təcrübələrinə, daha əvvəl belə travmatik hadisələri yaşayıb yaşamadığına, başqalarından dəstək alıb almadığına, yaşı və daha bir çox səbəbə bağlı olaraq fərqli reaksiyalar verir. Bəzi insanlarda qısa vaxt ərzində bu simptomlar aradan qalxsa da, bəzilərinə zamanla posttravmatik stress pozuntusu, təşviş pozuntuları, depressiya simptomları özünü göstərə bilər. Posttravmatik stress pozuntusu uzun illər sürə bilən və şəxsin ciddi əmək qabiliyyəti itkisinə yol açan pozuntudur. Zəlzələ kimi təbii fəlakətə məruz qalan insanlarda fiziki və emosional stress özünü göstərə bilər. Fiziki stressin əsas simptomları; baş gicəllənməsi, ürək döyüntüsünün artması, ürək bulanması, qusma, iştahda böyük ölçüdə azalmalar, yuxu pozuntuları, əl və ayaqlarda uyuşmalar, nəfəs darlığı şəklində özünü göstərir.

Emosional stressin göstəriciləri; müəmma, donuqluq, şok və inkar halı, qorxu, narahatlıq, çarəsizlik, günahkarlıq, bədbinlik, dini inanclarda dəyişiklik, özünə və başqalarına güvənsizlik, hissiyatsızlaşma, zəlzələni xatırladacaq hər şeydən qaçmaq, ən kiçik səslərdən diksinmə, məkan və zaman anlayışlarının itirilməsi, zəlzələyə aid görüntü və səslərin tez-tez canlanması şəklində ola bilər.

Açar sözlər: zəlzələ, travma, azyaşlılar, stress, psixososial müdaxilə

Giriş

Travma-təbii fəlakətlərə, psixoloji, fiziki və ya cinsi istismara, qəzalara verilən emosional cavabdır. Bu cavab nəticəsində insanın fiziki və psixoloji durumunda bəzi simptomlar üzə çıxır. Travmaların ortaya çıxmasında ən başda görülən səbəblərdən biri yaşanan təbii fəlakətlərdir. Təbii fəlakətlər gözlənilmədən, bir anda baş verir və olduqca böyük mənfi nəticələrə səbəb olur. Fəlakəti birbaşa və ya dolaylı yolla (tv-də izləmək, birindən eşitmək və s.) yaşamaq insanda travma yarada bilər. Travmadansonrakı davranışlar fərqli olur. Bir fəlakət qarşısında ilk və ən tipik reaksiya şoka girməkdir. Təbii fəlakətlər nəticəsində əmələ gələn stress digər stresslərdən tam fərqlidir [6, s.101].

Zəlzələ çox qısa bir zaman müddətində baş versə də, insan üçün bir çox stress növlərini özündə birləşdirir:

- Psixofizioloji-Yerin altından gələn qorxuducu səs, toz qoxusu və s;
- Məlumat- “Necə qaça bilərəm?”, Qohumlarım, yaxınlarım hansı vəziyyətdədir?”

Nə baş verir?” –kimi cavablanmamış suallar;

- Emosional-qorxu, ölüm və ya şikəst qalma kimi düşüncələr;
- Sosial –ailəsini və çevrəsini itirmə, evini, mətəbini dağılmış görmə və b.

Hiss etmənin yaşı yoxdur. Yaşından aslı olmayaraq hər insan təbii fəlakət zamanı qorxu, dəhşət və panika kimi bir çox duyğular yaşayır. Uşaqlar və yeniyetmələr bu fəlakətlərdən təsir görən ən həssas varlıqlardır.

Tədqiqat

Ötən il qardaş ölkə Türkiyədə baş verən zəlzələ Azərbaycanda da böyük təlaş yaratdı. Müvafiq qurumlar Azərbaycanda belə bir təhlükənin olmadığını bildirsələr də, insanların narahatlığı səngimək bilmədi.

Böyüklərdən başqa zəlzələnin psixi sağlamlılıqlarında dərin izlər qoyduğu digər qrup da uşaqlardır. Bəs zəlzələ qurbanlarına və zəlzələdən qorxan uşaqlara necə yanaşmalıyıq?

Hər yaş qrupunda olan uşaqlar üçün zəlzələnin təsiri fərqlidir [2, s.25- 44]. Yetkinlik yaşına çatmamış uşaqlar üçün ölüm anlayışı fərqli olduğu üçün onların hissləri də fərqlidir.

Yeniyetmələr yetkinlərə bənzər reaksiyalar göstərə bilsələr də, onlarda həddindən artıq narahatlıq, zəlzələ mövzulu yuxular, valideynlərini itirməklə bağlı həddindən artıq qorxu, valideynlərindən ayrılmaq istəməmək kimi hallar müşahidə oluna bilər.

Yeniyetməlik dövründə daha çox ziddiyyətli duyğular ortaya çıxır. Onlar hisslərini narahatlıq, qorxu və ya qəzəblə biruzə verə bilərlər.

Bəs uşaqların psixologiyasında yarana biləcək dəyişikliklərin qarşısını almaq üçün nə etmək lazımdır? Bu tip hadisələr baş verən zaman valideynlər uşaqlarla necə ünsiyyət qurmalıdır?

Kliniki psixoloq Nuriyyə Quliyeva qeyd edir ki, azyaşlı uşaqları sosial şəbəkələrdə zəlzələ ilə bağlı paylaşılan görüntülərdən uzaq tutmaq lazımdır:

“Ümumiyyətlə, bu cür hadisələr olduqda, bütün sosial şəbəkələrdə videolar paylaşılır, binaların çökməsi, baş verən faciə detallarına kimi göstərilir. İlk növbədə valideynlər diqqət etməlidirlər ki, uşaqlar bu görüntülərdən uzaq olsunlar. Ola bilər ki, onların yaşadığı ərazidə zəlzələ olmayıb, amma gördükləri videolara görə bir növ travma almış olurlar [8, s.68]. Birbaşa fiziki travma almayan uşaqlar artıq psixoloji olaraq bu travmanı alırlar. Bu gün hadisənin Türkiyədə olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda da insanlar təşviş içindədirlər. Buna səbəb bölgədən bu qədər videoların yayılmasıdır. Valideynlər mütləq uşaqları bu görüntülərdən uzaq tutmalıdırlar”.

Psixoloqun sözlərinə görə, valideynlərin həmin vaxt hadisəyə göstərdikləri reaksiya, qorxu sonralar uşaqların psixologiyasında iz buraxır:

“Əgər uşaq bu hadisə haqda haradansa eşidib, valideyndən soruşursa, bu zaman valideyn uşağın yaşına uyğun şəkildə zəlzələ nədir, necə olur başa salmalıdır. Bu zaman onlara müəyyən məlumat verilə bilər. Amma hər xırdalığı onlara demək olmaz, zəlzələ anı nə etmək lazımdır bu barədə animasiyalar, cizgi filmləri göstərilə bilər. Bu, sırf maarifləndirmə məqsədilə edilməlidir. Detallı olaraq uşağa binalar çökür, insanlar onun altında qalır demək, bu barədə görüntülər göstərmək, binanın altında qalanların, uşaqların çığırtılarına qulaq asdırmaq qətiyyən olmaz!

Valideyn hadisəyə necə reaksiya verirsə, uşaq da güzgü kimi onu əks etdirir. Əgər bir valideyn hər hadisəni vahiməli, təşvişli, həyəcanlı qəbul edərsə, buna hədsiz reaksiya verərsə, uşaq da eyni reaksiyanı verəcək. O düşünəcək ki, bu çıxılmaz bir vəziyyətdir, bədbəxt hadisə baş verəcək, bu dünyanın sonu deməkdir və s. [1, s.65] Ona görə valideynlər mümkün qədər təmkinli olmalıdırlar. Bu, təbii fəlakətdir və qarşısını almaq mümkün deyil, sadəcə uşaqları biz özümüzü bax belə qoruya bilərik kimi maarifləndirmək lazımdır. Uşaqlara bunla bağlı məlumatlar vermək daha faydalı olur”.

Uşaqlar zəlzələdən sonra güclü qorxu, narahatlıq, kədər və şok yaşayırlar. Onlar yataq islatma və danışma reqresiyası kimi erkən uşaqlıq davranış xüsusiyyətlərini göstərə bilər. Azyaşlılar yaşayan valideynlərinə və ya qohumlarına həddən artıq bağlanmağa meyilli ola, ani və ekstremal reaksiyalar verə bilərlər.

Zəlzələdən zərər çəkmiş, valideynlərini və ya yaxınlarını itirmiş uşaqlara necə yanaşmalıyıq?

Valideynlərini zəlzələdə itirmək bir uşaq üçün eyni anda bir neçə travma yaşamaq kimi təsvir edilə bilər. Uşaq ölüm anlayışını yaşından asılı olaraq fərqli şərh edir. Əsasən böyük bir etibarsızlıq, qorxu və kədər yaşayan uşağa dəstəkləyici yanaşmaq və onu dinləmək lazımdır.

Uşaqlar oyunlarda və rəsmlərdə özlərini çox yaxşı ifadə edir, travmalarını düzəltməyə çalışırlar [3, s.22]. Həmyaşlıları ilə ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəni artırmaq, özlərini təhlükəsiz hiss etdikləri mühitlər və duyğularını ifadə edə biləcəkləri sahələr yaratmaq və lazımı nöqtələrdə peşəkar dəstək almalarını təmin etmək lazımdır.

Yaş qruplarına görə uşaqların verdiyi reaksiyalar:

Yaş qruplarına görə uşaqların verdiyi reaksiyalar müxtəlif olur.

2-5 yaş:

Bu yaş qrupundakı uşaqlar yaşadıkları duyğuları sözlə ifadə edə bilməsələr də, davranışları ilə narahat və kədərli olduqlarını göstərə bilirlər. Bu dövrdə uşaqlar valideynlərinə həddindən artıq bağlanır və onlardan ayrı qalmaq istəmirlər. Bu yaşda uşaqlar qaranlıqdan və ya heyvanlardan qorxurlar, onlarda qəfil yüksək səslə, hönkür-hönkür ağılama halları baş verə bilər. Yuxu rejimi pozulur - tez-tez oyanmaq, ağılamaq, barmaq əmmək, yatağı islatmaq, yeməkdən imtina kimi davranışlar baş verə bilər. Ən çox görülən reaksiyalar

ağlama, qışqırma, yüksək dərəcədə bağlanma, hərəkətsiz titrəmə, qorxmadır. Bu dövəmdə regressiv davranışlar (geriləmə)-özlərindən balacaların hərəkətlərini etmək sıx görülür. 5 yaş və altı uşaqların göstərdikləri stress davranışları: alt islatma, tək qalmaqdan və qaranlıqdan qorxma, gecə kabusları, yüksək səslərdən narahatçılıq, külək, yağış səslərindən hürkmə, danışıqda çətinlik, kəkələmə, iştah problemləri, geyinmə və yemək yemə zamanı kömək istəmə [9, s.112].

6-11 yaş:

Bu yaş qrupundakı uşaqlar artıq bədbəxt hadisələri dərk edə bilirlər. Bu dövrdə məktəb və dostların dəstəyi çox vacibdir. Hadisədən sonra onlarda dostlarını itirmək və ya onlardan ayrılmaq qorxusu yarana bilər. Zəlzələ zamanı uşaqlar yaxınlarına çata bilməmək qorxusundan ailələrindən ayrılmaq istəyirlər. Bu dövrdə uşaqlarda diqqəti toplamaqda çətinlik, məktəb uğurlarının azalması və ya məktəbdən imtina, sinifdə davranış pozğunluqları ola bilər [4, s. 42]. Uşaqlarda qəzəb, aqressiya və ya özünə inam itkisi baş verir. Stressə bağlı ürəkbulanma, başgicəllənmə, eşitmə və görmədə müəyyən problemlər, yuxu pozğunluqları yarana bilər. Bundan əlavə, həmin yaş qrupundakı uşaqlar kəskin iqlim dəyişikliklərinə (ıldırım, tufan, güclü külək və s.) qarşı çox həssas olurlar.

12-17 yaş:

Dostluq əlaqələri yeniyetməlik dövründə uşaqlar üçün çox vacibdir. Bu yaş qrupundakı uşaqlar dostlarından diqqət gözləyir, qorxuları və digər duyğuları ilə dostları tərəfindən qəbul olunmaq istəyirlər. Onlar həmçinin günahkarlıq hissi keçirə və ailələrindən uzaqlaşma bilirlər [5, s.115] Bu dövrdə yeniyetmələr dünyaya və öz gələcəklərinə mənfi münasibət formalaşdırma bilirlər. Öz qorxuları və travmaya reaksiyaları ilə bağlı narahatlıq yaşayırlar.

Uşaqlar reaksiyalarının anormal olub-olmadığını, xüsusən də özünü günahkar və çarəsiz hiss etdiklərini düşünə bilirlər. Onlar həmçinin iştah və yuxu problemləri, gündəlik fəaliyyətlərə maraq itkisi və məktəb problemləri ilə qarşılaşa bilirlər. Travmatik təcrübədən sonra üzərlərinə götürməli olduqları məsuliyyətlər səbəbindən yetkinliyə erkən qədəm qoya, valideynləri ilə münaqişələri və mübahisələri artırırlar.

Nəticə

Zəlzələ sonrası travma almış uşaq və yeniyetməyə ailəsinin göstərə biləcəyi psixoloji yardımın çox böyük təsiri vardır. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- İlk öncə valideyn özünün psixoloji və fiziki sağlamlığını bərpa etməlidir. Sadəcə uşağa yönəlib, özünü unutması uşağa çox da kömək olmayacaq;
- Ana-ata uşağın olanları daha yaxşı anlaması üçün zəlzələnin necə baş verdiyi və hansı fəsadları yaratdığı haqqında bildiklərini danışa bilər;
- Ailə mümkün olduqca birlikdə daha çox zaman keçirməlidir;
- Uşağın informasiya ala biləcəyi (telefon, televiziya, qəzet və s.) mənbələrdən istifadəsi valideyn nəzarətində olmalıdır;

- Qorxuducu, həddindən artıq emosional xəbərlərdən uzaq tutulmalıdır;
- Əvvəli gündəlik vərdislərə bacardıqca tez qayıdılmalıdır (məs, yuxu və yemək saatları);

- Uşağın və yeniyetmənin nə hiss etdiyini, nə düşündüyünü anlamaq üçün valideyn yaxşı bir dinləyici olmalıdır. 5 yaş və altındakı uşaqlar çox şey danışmaz, 6- 9 yaşındakılar bəzi şeyləri müzakirə etməyə hazır ola bilər;

- Uşaqlar əsla travmatik hadisə haqqında danışılmağa məcbur edilməməlidir;
- “Zəlzələ vaxtı ilk hiss etdiyən nə idi?”, “Özünü güvəndə hiss etməyin üçün nə edə bilərəm?”, “Bu gün bu hadisə barəsində nələr hiss edirsiniz?” kimi suallarla nələr hiss etdiklərini öyrənə bilərik;

- Uşaqların ağlamalarına, kədəri olmalarına icazə verilməlidir. Çünki uşaqlar güclü olmaq məcburiyyətində deyil;

- Uşaq və yeniyetmələrin geriləmə davranışları əsla tənqid edilməməlidir.

Bu dövrdə məktəbin göstərə biləcəyi psixoloji dəstək də çox vacibdir. Müəllimlər bütün siniflərdən olan uşaqlara təbii fəlakət haqqında mümkün qədər tez, birbaşa və yaşa uyğun məlumatlandırma, məktəb psixoloqları fəlakətlərdən zərər çəkmiş şagirdlər üçün qrup fəaliyyətləri həyata keçirə bilərlər [7, s.60]. Müəllimlər fəlakət zamanı və sonrakı təcrübələrini şagirdlərlə bölüşə bilər, lakin bunu edərkən onların emosional yükünü artırmamaq üçün diqqətli olmalıdırlar. Şagirdlərin müəyyən həddə daxilində hissələrini ifadə etmələri və bu hissələr haqqında məlumatlandırılması təmin edilə bilər. Sinif müzakirələrində iştirak etmək istəməyənlər məcbur edilməməli və mövzu təkrar-təkrar gündəmə gətirilməməlidir. Sinif şəraitində uşaqlardan fəlakət zamanı yaşadıklarını və necə hiss etdiklərini rəsmilə ifadə etmək tövsiyyə oluna bilər. Uşaqlara fəlakətlər haqqında diqqətlə seçilmiş kitabları oxumaq, rəngləmə kitablarından istifadə etmək olar. Uşaqlarla özünü rahat hiss etməyi üçün nəfəs alma texnikası kimi məşqlər edilə bilər. Bəzi hallarda valideynin və məktəbin göstərdiyi yardım yetərli olmur. Uşaq və yeniyetmələrdə hiss olunan travmatik pozuntular 4-6 həftədən artıq davam edərsə, mütəxəssisdən psixoloji dəstək alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bulut. S. (2009). “*Depremden Sonra Görülen Travma Sonrası Stres Tepkilerinin Yaş Ve Cinsiyet Açısından Karşılaştırılması*”
2. Dr. Kairen Cullen. (2017). “*Uşaq psixologiyası*”
3. İşmen. E (2001). “*Deprem Yaşantısına Bağlı Travma Ve Çocuklar Üzerinde Etkisi, Türk Psikoloji Dergisi*”
4. Türk Psikoloji Danışma Ve Rehberlik Dergisi (2009)
5. Yüksel “*Madde Kullanımı Ve Bağımlılığı*” (2016)

6. Zəlzələni bilavasitə yaşayan uşaqlarda travma sonrası stress – Məqalə. “*Türk Psikoloji Dergisi*”, 25(66), 87-98.
7. Brooks, Siegel, Paula. (1996). “*The Scared Child: Helping Kids Overcome Traumatic Events*”
8. Coffman. (1998). “*Children’s Reactions To Disaster, Journal of Pediatric Nursing*”
9. Gordon, S.Norma, L.Norman, A.Carl. (2009). “*Children and Disasters* “

PSYCHOLOGICAL EFFECTS OF THE EARTHQUAKE ON YOUNG PEOPLE AND METHODS OF COMBAT

Khatira Azizova

Safura Veliyeva

Aygun Karimova

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Baku State University, Baku, Azerbaijan

Earthquakes, like other natural disasters, are painful events that affect individuals, families, and the entire society at the same time. Exposure to these events can have similar effects on those exposed as "bystanders" as those who physically experience them. Each person reacts differently to these events depending on the magnitude of the event, cultural differences, past experiences, whether they have experienced such traumatic events before, whether they received support from others, age, and many other reasons. Although these symptoms disappear in a short time in some people, post-traumatic stress disorder, anxiety disorders, and depression symptoms can appear in others over time. Post-traumatic stress disorder is a disorder that can last for many years and lead to a serious loss of a person's ability to work. Physical and emotional stress can be manifested in people who have suffered a natural disaster such as an earthquake. The main symptoms of physical stress; manifests itself in the form of dizziness, increased heart rate, nausea, vomiting, large decreases in appetite, sleep disturbances, numbness in hands and feet, shortness of breath.

Indicators of emotional stress; puzzlement, numbness, shock and denial, fear, anxiety, helplessness, guilt, pessimism, change in religious beliefs, distrust of self and others, desensitization, avoidance of anything reminiscent of an earthquake, avoidance of the smallest sounds, loss of space and time concepts, earthquake vision and may take the form of frequent revival of voices.

Key words: earthquake, trauma, minors, stress, psychosocial intervention

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЯ НА МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ И МЕТОДЫ БОРЬБЫ

Хатира Азизова

Сафура Велиева

Айгюн Каримова

Университет азербайджанских языков, Баку, Азербайджан

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

Землетрясения, как и другие стихийные бедствия, являются болезненными событиями, которые затрагивают одновременно отдельных людей, семьи и все общество. Воздействие этих событий может иметь такие же последствия для тех, кто подвергается воздействию в качестве «свидетелей», как и для тех, кто физически переживает их. Каждый человек по-разному реагирует на эти события в зависимости от масштаба события, культурных различий, прошлого опыта, от того, переживал ли он подобные травмирующие события раньше, получал ли он поддержку от других, возраста и многих других причин. Хотя у некоторых людей эти симптомы исчезают за короткое время, у других со временем могут появиться посттравматическое стрессовое расстройство, тревожные расстройства и симптомы депрессии. Посттравматическое стрессовое расстройство – это расстройство, которое может длиться многие годы и приводить к серьезной утрате человеком трудоспособности. Физический и эмоциональный стресс может проявляться у людей, пострадавших от стихийного бедствия, например, землетрясения. Основные симптомы физического напряжения; проявляется в виде головокружения, учащения пульса, тошноты, рвоты, значительного снижения аппетита, нарушений сна, онемения рук и ног, одышки.

Показатели эмоционального напряжения; замешательство, онемение, шок и отрицание, страх, тревога, беспомощность, вина, пессимизм, изменение религиозных убеждений, недоверие к себе и другим, десенсибилизация, избегание всего, что напоминает землетрясение, избегание малейших звуков, потеря пространства и времени концепции, видение землетрясения и могут принимать форму частого оживления голосов.

Ключевые слова: землетрясение, травма, несовершеннолетние, стресс, психосоциальное вмешательство

Daxil oldu: 03.07.2024;

Çара qəbul edildi: 30.07.2024;

Çap edildi: 05.09.2024

NƏSİMİ QƏZƏLLƏRİNİN RUS DİLİNƏ TƏRCÜMƏLƏRİ HAQQINDA

Kamran Kazımov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: kkamran@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2024.1.30

Xülasə. Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi Seyid İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı təkcə Azərbaycan, ümumən Şərqi yox, dünya ədəbi camiasında öz dəsti-xətti ilə seçilir və dəyərləndirilir. Keçmiş sovetlər dönməsində şairin yaradıcılığına dini zəmində yanaşanlar, müstəqillik dönməsində Nəsimi yaradıcılığını düzgün dəyərləndirmiş, onun fəlsəfi fikirləri obyektiv tədqiq olunaraq geniş ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Bu xüsusda qeyd etmək lazımdır ki, Nikolay Tixonov, Konstantin Simonov kimi XX əsr rus ədəbiyyatının tanınmış simalarının diqqətini cəlb etmiş dahi Nəsiminin yaradıcılığı XXI əsr rus ədəbi mühitinin də maraq dairəsində olmuşdur. Bir çox rus tərcüməçilərinin Azərbaycan şairinin qəzəllərinə, qəsidələrinə müraciət etmələri bir daha göstərir ki, Nəsimi yaradıcılığı ümumbəşər əhəmiyyət daşıyır və onun irsi Azərbaycanın hüdudlarından çox-çox uzaqlarda öyrənilir və təbliğ edilir. Məqalədə dahi şairimizin yaradıcılığının rus ədəbiyyatşünaslığında geniş yayılması barədə müfəssəl məlumat verilir, onun qəzəllərinin rus dilinə tərcümələri haqqında söhbət açılır. Bunlarla yanaşı, Nəsiminin 650 illik yubileyi münasibəti ilə Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi tərəfindən şairin iki yüzdən çox qəzəl, qəsidələrin tərcümələrinin kitab şəklində Moskvada nəşr olunması barədə məlumat verilir.

Açar sözlər: Nəsimi, qəzəl, Tixonov, yubiley, tərcümə

Giriş

Dahi Azərbaycan şairi, Şərqi ən böyük mütəfəkkirlərindən biri sayılan, bu yaxınlarda 650 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etdiyimiz İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı təkcə Azərbaycanın, daha geniş desək, Şərqi deyil, həm də bir çox Qərbi ölkələrinin alimləri tərəfindən tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Dünya ədəbiyyatının Nizami, Dante, Şekspir, Puşkin, Lermontov, Şota Rustaveli, Höte, Bayron, Nekrasov və digər görkəmli simaları ilə bir cərgədə duran ölməz əsərlər müəllifi Nəsimi dühasına Qərbi Avropa, həmçinin rus alimləri və ədibləri də ayrı-ayrı dövrlərdə müraciət etmişlər. Lakin XX əsr rus ədəbiyyatşünaslığı ilə yanaşı rus bədii ədəbiyyatında da Nəsimi obrazı yaradılmış və onun dünya ədəbiyyatında xidmətləri vurğulanmışdır.

Həm keçmiş sovet dönməsində, həm də müstəqillik dövründə rus tərcüməçilərinin Nəsimi yaradıcılığına müraciət etmələri sübut edir ki, Nəsimi yaradıcılığı ümumbəşər əhəmiyyət daşıyır və onun irsi Azərbaycanın hüdudlarından çox-çox uzaqlarda öyrənilir və təbliğ edilir. Hesab edirik ki, bu mövzunun araşdırılması aktual məsələlərdəndir. Araşdırmamızın da əsas məqsədi dahi şairimizin yaradıcılığının rus ədəbiyyatşünaslığında geniş yayılması barədə müfəssəl məlumat vermək, onun qəzəllərinin rus dilinə tərcümələri haqqında söhbət açmaqdır.

Nəsimi mövzusu rus sovet şairi Nikolay Tixonov yaradıcılığında da öz parlaq əksini

tapmışdır.

N.Tixonov Nəsimi haqqında yazdığı iki məqalədə Azərbaycan mütəfəkkirindən böyük ruh yüksəkliyi ilə danışır, onun şəxsiyyətini və yaradıcılığını yüksək dəyərləndirir

Materiallar və metodlar

N.Tixonovun “Azərbaycan dəftəri” kitabını tərtib edən və kitaba ön sözü yazan R.Tağıyev rus yazıçısının yaradıcılığında və ədəbi-publisistik fəaliyyətində Azərbaycanın tutduğu yeri qabarıq şəkildə üzə çıxarmaq üçün təhlillərinin mövzu dairəsini bir qədər də genişləndirir. Buradan öyrənirik ki, klassik Şərq poeziyasına, o cümlədən Azərbaycanın şeir - sənətinə yaxından bağlı olan N.Tixonov illərdən bəri ardıcıl olaraq mərkəzi mətbuatda N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, M.S.Ordubadi, C.Cabbarlı, S.Vurğun kimi sənətkarlarla yanaşı, S.Rəhimov, S.Rüstəm, M.İbrahimov, M.Hüseyn, Q.Qarayev, R.Rza və başqaları haqqında ürək dolusu danışır, ədəbiyyat və incəsənətimizin ən gözəl nümunələrini xalqlar arasında məhəbbətlə təbliğ edirdi [4]. O, müxtəlif illərdə bir sıra klassiklərimizin, müasir böyük sənətkarlarımızın yubileylərinin Moskvada keçirilməsinin əsas təşkilatçılarından biri olmuşdur. Məsələn, 1973-cü ildə Nəsiminin anadan olmasının 600 illiyini yüksək səviyyədə keçirmək üçün ümumittifaq yubiley komitəsinin sədri kimi iclaslarda və şəxsi görüşlərində qiymətli, ağıllı məsləhətlər verir və məqalələr yazırdı. Həmin ilin sentyabrında N.Tixonov çoxmillətli sovet ədəbiyyatının ağsaqqalı kimi Nəsiminin respublika yubileyi şənliklərində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdi .

Nəsimi yubileyinin ümumittifaq səviyyədə vüsət alıb ölkəmizin hər yerində xalqlar dostluğunun əsl təntənəsinə çevrilməsində N.Tixonovun böyük zəhməti xüsusi qeyd olunmalıdır. Böyük şairin yubileyi ilə bağlı rus şairi və yazıçısı iki xatirə məktubunu Nəsimiyə həsr etmiş, yubileyin keçirilməsi haqqında yazmışdır: “Böyük Azərbaycan şairi, Şərq poeziyasının klassiki İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının altı yüz illiyi Şərq və Qərb xalqlarının mədəni həyatında diqqətəlayiq hadisədir” [5, s.49].

İcmal

1973-cü ildə Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin 600 illik yubileyi əvvəlcə keçmiş SSRİ miqyasında keçirildi. Bu yubiley tədbirində ümumittifaq yubiley komitəsinin sədirliyini N.Tixonov öz üzərinə götürmüş, mərkəzi mətbuatda isə “Şair-mütəfəkkir”, “Böyük humanist şair” kimi maraqlı məqalələrlə çıxış etmiş, cəsarətli fikirlər irəli sürmüş və Nəsimi əsərlərinin rus dilinə və xarici dillərə az tərcümə olunduğunu narazılıqla bildirmişdir. Bütün bunlar, əlbəttə ki, onun Azərbaycanın görkəmli filosof şairinə bəslədiyi böyük rəğbət və məhəbbətin təzahürü idi.

Elə həmin ildə o, Nəsiminin yubiley şənliyində iştirak etmək üçün Bakıya gəlir. Şərq poeziyasının klassiki İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən N.Tixonov Azərbaycan şairinin adını dünya ədəbiyyatının dahi yazıçıları Firdovsi, Nizami, Rustaveli,

Dante, Nəvai, Höte və Puşkin ilə bir sırada çəkir, onun yaradıcılığının tək-cə ədəbiyyatımıza deyil, həm də ümumən Şərq ədəbiyyatına təsirini vurğulayaraq yazırdı: «Nəsimi yaradıcılığında qaldırılan mövzular xeyli sonra yetişmiş Fuzuli kimi Azərbaycan şairlərinin lirikasında, habelə türkmən və özbək şairləri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir» [5, s.12].

Nəsimini “insanın azadlıq ruhunun yorulmaz carçısı” adlandıran N.Tixonov, təbii ki, şairin məşhur “Məndə sığar iki cahan” qəzəlini sovet ideologiyası prizmasından ateistcəsinə qiymətləndirmiş və yazmışdır: “O, [Nəsimi – K.K.] güclü və amansız hakimlərə və din xadimlərinə üzünü cəsarətlə tutaraq özünün ilahi bir varlıq olduğunu söyləyir və islam dininin qanunlarından azad olması ilə fəxr edirdi” [5, s.55].

Təbii ki, Nəsimi islam dinini inkar etmək fikrində olmamışdır. O ancaq islam dinini mövhumat kimi yayanları tənqid edərək bu dinə şüurlu şəkildə riayət etməyə çağırmışdır. İslam dininin saflığına N.Tixonov özü də şahid olmuş və sonralar özünün “İslam” şeirində bunu göstərmişdir. Əsərin ideyası belə bir fikri təsdiqləyir ki, dünyada hər şey Allahdan asılıdır və ona tabedir, heç bir şey onun razılığı və istəyi olmadan baş verə bilməz.

Göründüyü kimi, N.Tixonov özü də islam dininin saflığına inanır və vaxtilə Nəsimi şeirinin təhlilində müəyyən yanlışlığa yol verdiyini, yəqin ki, özü də dərk etmiş, “Əl-Qədr gecəsi”ndə isə İslam dininin sülh, əminəmanlıq dini olduğunu təsdiqləyir [6, s.49].

N.Tixonov Azərbaycanın humanist şairinin lirik məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərini qeyd etməklə şairin fəlsəfi şeirləri ilə Azərbaycan dilində fəlsəfi qəzəl janrının əsasını qoyduğunu da xüsusilə vurğulamışdır. O, yazırdı: «Azərbaycan xalqı doğma Azərbaycan dilində poeziyanın inkişafı işində Nəsiminin xidmətlərini yaxşı xatırlayır. Nəsimi fars, hətta ərəb dillərində də şeir yazmışdır. Lakin o, öz poeziyasını Azərbaycan dilində gözəl əsərlər yazan böyük və istedadlı şair kimi yüksəltmiş və şöhrətləndirmişdir. O, dövrünün mütərəqqi, həqiqətən humanist ideyalarının carçısı kimi, öz nikbinliyi və azad düşüncəsi ilə geniş şöhrət qazanmışdır» [7, s.49].

“Ancaq Nəsiminin əsərləri onun ölümündən sonra da geniş yayılmışdır. Şərqdə onun adı böyük klassiklərlə yanaşı çəkilmiş, şeirləri tədqiqatçı-alimlər tərəfindən öyrənilmişdir. Lakin Qərbdə də, Avropanın əsas şəhərlərində də onun əlyazmaları milli kitabxanalarda saxlanılır, görkəmli alimlər şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında əsərlər yazırdılar” [7, 50].

Başqa bir yazısında N.Tixonov Nəsimini belə səciyyələndirirdi: «Nəsimi yaradıcılığının bütün tədqiqatçıları uzun illərdən bəri onun sənətinə yüksək qiymət vermiş, onun simasında böyük bir şairi görmüşlər.

Tək-cə humanist ideyalarla zəngin olan yaradıcılığı deyil, həm də şəxsi dəyanəti, insan səadəti uğrunda böyük və misilsiz hünəri gələcək nəsillərin nəzərində onu ölməz bir insana çevirmişdir» [8, s.58-59].

N.Tixonovu ən çox narahat edən böyük şairin əsərlərinin həmin vaxta qədər rus dilinə və xarici dillərə az tərcümə edilməsi idi. Lakin N.Tixonovun bu istəyi də son illər reallaşmaqdadır. Düzdür, Nəsiminin məşhur “Məndə sığar iki cahan” qəzəli hələ

N.Tixonovun sağlığında rus ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndəsi Konstantin Simonov tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatına kifayət qədər bələd olan K.Simonovun dahi Nəsimi yaradıcılığına, onun qəzəlləri içərisində xüsusi ilə seçilən bu qəzəlinə tərcüməçi kimi müraciət etməsi rus ədibinin ədəbiyyatımıza olan sonsuz məhəbbətindən xəbər verir.

Konstantin Simonovun tərcüməsinin keyfiyyətini qiymətləndirməmişdən öncə, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, tərcüməçi qəzəlin ümumi məzmununu poetik şəkildə rus oxucusuna çatdırmağa müvəffəq ola bilmişdir. Bəzi sərbəstliyə yol verilməsinə baxmayaraq, qəzəlin ümumi məzmunu, poetikliyi və dərin məna çalarlılığı qorunub saxlanılmışdır. Müqayisə üçün bir neçə beyti həm orijinalda, həm də tərcümədə vermək məqsəduyğun olardı:

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkana sığmazam.

Ərşlə fərşü kafü nun məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünüvü əbsəm ol, şərh-i-bəyana sığmazam [1, s.7].

В меня вместятся оба мира, но в этот мир я не вмещусь:
Я суть, я не имею места — и в бытие я не вмещусь.

Все то, что было, есть и будет, — все воплощается во мне,
Не спрашивай! Иди за мною. Я в объяснения не вмещусь [6, s. 20].
və ya:

Kimsə gümanü zənn ilə olmadı həqq ilə biliş,
Həqqi bilən bilir ki, mən zənnü gümana sığmazam.

Sürətə baxü məninə surət içində tanı kim,
Cism ilə can mənəm, vəli cism ilə cana sığmazam [1, s. 7].

Предположеньем и сомненьем до истин не дошел никто:
Кто истину узнал, тот знает — в предположенья не вмещусь.

Поглубже загляни в мой образ и постарайся смысл понять, —
Являясь телом и душою, я в душу с телом не вмещусь [6, s.20].

Sonrakı dövrlərdə də dahi Azərbaycan şairinin yaradıcılığına maraq artmış, Şərq poeziyasında özünəməxsusluğu ilə seçilən qəzəl janrının tərcüməsinə daha çox yer verilmişdir. Belə ki, rus tərcüməçilərindən Anatoli Starostin, Tatyana Streşnyova, Naum Qrebnov Nəsiminin bir çox qəzəllərini rus dilinə tərcümə etmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Seyid İmadəddin Nəsiminin iki yüzdən çox qəzəl və

rübai, qəsidə, məsnəvi və tərcibəndlərinin K.Simonovun, N.Qrebnyovun, A.Plavkinin, S.İvanovun, T.Streşnyovanın, N.Qlazkovun, D.Vinoqradovun, İ.Solovyovun və P.Axundovanın tərəfindən etdikləri tərcümələri 2019-cu ildə Moskvada “Azərbaycan ədəbiyyatı klassikası” seriyasından “Və həqiqətin yolu mən özüm oldum” (И стал Путем Истины я сам) adı altında Moskva Yazıçılar Birliyinin “У Никитских ворот” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur [2]. Kitabın tərtibçisi və ön sözünün müəllifi Püstə Axundova “Поэзия вечной истины” adlı məqaləsini ölməz şairimizin həyat və yaradıcılığının bir sıra məqamlarına həsr etmişdir [6, s.3-15]. Məqalədə Nəsimi yaradıcılığının önəmli xüsusiyyətlərini vurğulayaraq, dahi şairimizin Azərbaycan ədəbiyyatı qarşısındakı xidmətlərini rus oxucularına aydın şəkildə təhlil edərək, onun ədəbi dilimizin zənginləşməsindəki rolunu da qabarıq şəkildə şərh edən P.Axundova yazır: “Nəsimi nəinki Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını qoymuş, onu yeni ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişdir, o, dilimizin zəngin imkanlara, poetik çevikliyə, ifadəliliyə malik olduğunu hərtərəfli nümayiş etdirmişdir” [6, s.11]. “И стал Путем Истины я сам” kitabı Azərbaycanın görkəmli şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunmuş və Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi tərəfindən Moskvada nəşr olunmuşdur. Bu kitab Rusiya Dövlət Kitabxanası, Rusiya Milli Kitabxanası, Rusiya Federasiyası Prezident Administrasiyası Kitabxanası, Rusiya Federasiyası Parlament Kitabxanası, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanası daxil olmaqla Rusiya Federasiyasının iyirmi böyük və nüfuzlu kitabxanasına təhvil verilmişdir [3].

Düzdür, tərcümələrin keyfiyyəti xüsusi tədqiqat obyektinə olduğu üçün bu mövzuya ayrıca baxılmasını məqsədmüvafiq sayırıq.

Nəticə

Bütün bunlar belə deməyə əsas verir ki, Nəsimi yaradıcılığı dünya miqyasında öyrənilməkdədir və haqlı olaraq bu dühanın adı dünya ədəbiyyatının dahi yazıçıları Firdovsi, Nizami, Rustaveli, Dante, Nəvai, Höte və Puşkin kimi mütəfəkkirlərlə bir sırada çəkilir. Azərbaycan mütəfəkkirinin yaradıcılığı hazırda rus dilində əhatəli öyrənilməkdədir və bu bizə əsas verir ki, gələcəkdə Nəsiminin həmişə aktual səslənən əsərləri rus dili ilə yanaşı, digər Avropa dillərinə də tərcümə olunaraq geniş yayılması, Azərbaycan ədəbiyyatının daha qüdrətli və çoxşaxəli olmasını dünya ədəbi ictimaiyyətinə çatdırılması vacib məsələdir.

Ədəbiyyat

1. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, (2004). II cildə, II cild, "Lider nəşriyyat", Bakı, 376 s.
2. <https://manera.az/index.php?newsid=9655>
3. [https://report.az/edebiyat/nesiminin-qezeller-toplusu-rusiya-kitabxanalarinda yerlesdirilib](https://report.az/edebiyat/nesiminin-qezeller-toplusu-rusiya-kitabxanalarinda-yerlesdirilib)
4. Tağıyev Rasim. (1985). Xatirələrdə yaşayanlar. Bakı, Azərnəşr, 231 s
5. Tixonov Nikolay. (1979). "Azərbaycan dəftəri" (şeirlər, məqalələr, xatirələr, məktublar, çıxışlar). Azərbaycan dilinə tərcümə. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi filologiya elmləri namizədi Rasim Tağıyev. Bakı, "Yazıcı", 192 s.
6. "И стал путем истины я сам... С. И. Насими". (2019). *Сост. и авт. примеч. П. Ахундова. Гос. центр перевода Азербайджана*, "Изд. "У Никитских ворот, Москва, 240 с.
7. Тихонов Н.С. (1983). *Стихи, поэмы о Кавказе. Орджоникидзе*. Издательство "Ир", 159 с.
8. ("Азербайджанская тетрадь" – с. 90-110, и др. 13 стих.)
9. Тихонов Н.С. (1985). *Собрание сочинений в 7-томах, т. II. Пути Востока. Кавказ. Рассказы горной страны*. Москва – "Художественная литература", 542 с.

CREATIVITY OF NASIM IN RUSSIAN LITERATURE

Kamran Kazimov

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The work of Seyid Imadedin Nasimi, a powerful representative of Azerbaijani literature, is distinguished and appreciated not only in Azerbaijan, but also in the world literary community. Those who approached the poet's work on a religious basis in the former Soviet period, during the period of independence, Nasimi's philosophical ideas were properly evaluated and the poet's philosophical ideas were objectively studied and conveyed to the general public. In this regard, it should be noted that the genius Nasimi's creativity, which attracted the attention of well-known figures of the 20th century Russian literature such as Nikolay Tikhonov and Konstantin Simonov, was also of interest to the 21st century Russian literary environment. The fact that many Russian translators turn to the Azerbaijani poet's ghazals and odes shows once again that Nasimi's work is of universal importance and his legacy is studied and propagated far beyond the borders of Azerbaijan. The article talks about the wide spread of our genius poet's creativity in Russian literary studies. Also, on the occasion of Nasimi's 650th anniversary, the Azerbaijan State Translation Center published more than two hundred ghazals, odes, etc. of the poet. the publication of the translations in the form of a book in Moscow is highlighted.

Key words: Nasimi, ghazal, Tikhonov, anniversary, translation

ТВОРЧЕСТВО НАСИМИ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Кямран Кязимов

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

Творчество видного представителя азербайджанской литературы Сеида Имадедина Насими известно и ценится не только в Азербайджане, но и в мировом литературном сообществе. В постсоветский период многие подходили к творчеству поэта на религиозной основе, а в период независимости, философские идеи Насими получили должную оценку, эти идеи поэта были объективно изучены и доведены до широкой публики. В этой связи следует отметить, что творчество гениального Насими, привлекавшее внимание таких известных деятелей русской литературы XX века, как Николай Тихонов и Константин Симонов, вызвало интерес и для русской литературной среды XXI века. Тот факт, что многие российские переводчики обращаются к газелям и одам азербайджанского поэта, еще раз показывает, что творчество Насими имеет общечеловеческое значение, а его наследие изучается и пропагандируется далеко за пределами Азербайджана. В статье говорится о широком распространении творчества нашего гениального поэта в русском литературоведении. Также, освещается книга переводов более двухсот газелей, од и т.д. поэта, по случаю 650-летия Насими в Москве, Азербайджанским государственным центром перевода.

Ключевые слова: Насими, газель, Тихонов, юбилей, перевод

Daхil oldu: 03.07.2024;

Çара qəbul edildi: 30.07.2024;

Çap edildi: 05.09.2024

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏNƏT VƏ PEŞƏ ADLARI BİLDİRƏN LEKSİK VAHİDLƏRİN ÜMUMİ SEMANTİK CƏHƏTLƏRİ

Mələhət Kazımova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e – mail. k.malahat@gmail.com

DOI: 10.30546/.2960-1967.2024.1.36

Xülasə. Məqalədə sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin dilçiliyin aparıcı sahəsi olması müzakirə olunur. Bu leksik vahidlərin yaranmasında şəkilçilərin böyük rolunun olduğu göstərilir və onların Azərbaycan dilində qarşılıqlı müqayisəli izahı verilir. Müəllif məqalədə sənət və peşə adlarını bildirən leksik vahidlərin ingilis dili lüğətindən aşkar etmiş, leksik vahidlərin yaranmasında şəkilçilərin rolundan ayrı – ayrılıqda bəhs etmişdir. Müəllif söz yaradıcılığı prosesində şəkilçilərlə düzələn sənət peşə adları bildirən leksik vahidlərin xüsusi rol oynadığını göstərmişdir. İngilis və Azərbaycan dilində sənət və peşə adları bildirən sözlər dilçiliyin aparıcı sahəsi olan leksikologiyanın əsas tədqiqat obyektlərindən biri olduğunu bildirmişdir. Müəllif göstərmişdir ki, bu cür leksik vahidlərin yaranmasında dillərin daxili imkanları ilə yanaşı dünya dillərinin bir - birinə qarşılıqlı şəkildə müdaxiləsi və köməkliyi sayəsində yeni sözlərin, yeni terminlərin əmələ gəlmə prosesi sürətlənir, dillərin bir – birinə təsir vasitəsinin əhəmiyyəti ön plana çıxır.

Açar sözlər: şəkilçi, sənət, peşə, leksik vahidlər, mənə, söz

Giriş

İngilis və Azərbaycan dilində sənət və peşə adları bildirən sözlər dilçiliyin aparıcı sahəsi olan leksikologiyanın əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Sənət və peşə adları öz spesifik mənə xüsusiyyətlərinə görə digər leksik vahidlərdən fərqlənsə də, forma və leksik – qrammatik səciyyətlərinə görə ümumi dil vahidləri ilə eyniyyət təşki edir. Bununla belə istər İngilis, istərsə də Azərbaycan dillərində digər leksik vahidlər kimi sənət peşə adları bildirən leksik- qrammatik və digər dil normaları əsasında formalaşır.

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

Məlumdur ki, sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər tarixi və obyektiv bir reallığın məhsuludur. Həyatda insanlar arasında ictimai – siyasi münasibətlər mövcudluğu davam etdikcə, cəmiyyətin dinamik spiralvari inkişafı nəticəsində elmin, texnikanın yeni – yeni nailiyyətləri meydana gəldikcə, yaranmış istehsal vasitələri ilə məşğul olma, sonrakı dövrlərdə sənət və peşə adları ilə bağlı yeni sözlərin yaranması prosesi də mütəmadi olaraq davam edir.

Ona görə də söz yaradıcılığı prosesində şəkilçilərlə düzələn sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər xüsusi rol oynayırlar. Dilçiliyin bu sahəsi ilə bağlı söz yaradıcılığı prosesi digər sahələrlə müqayisədə daha çevikdir. İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində bu cür leksik vahidlərin xüsusi bir tutumu vardır.

İlkin tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu cür leksik vahidlərin yaranmasında bu və ya digər dilin daxili imkanları ilə yanaşı dünya dilərinin bir – birinə qarşılıqlı şəkildə müdaxiləsi və ya köməkliyi sayəsində yeni sözlərin, yeni terminlərin əmələ gəlmə prosesi sürətlənir, dillərin bir –birinə təsir vasitəsinin əhəmiyyəti ön plana çıxır. Məhz bu gün İngilis və Azərbaycan dillərində olan küllü miqdarda beynəlmiləl xarakterli sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin yaranması və bu prosesin davam etməsi bunun parlaq nümunəsidir.

Tədqiqat işi

Müasir dövrlərdə elmi – texniki tərəqqi, iqtisadiyyat və mədəniyyətin inkişafı, xalq təsərrüfatının yeni sahələrinin yaranması ilə əlaqədar olaraq İngilis və Azərbaycan dillərinin terminologiyası da inkişaf edir, təkmilləşir [7, s.25]

Terminlərin yaradılmasında çox güclü bir mövqeyə malik olan sənət və peşə adları bu vaxta qədər İngilis və Azərbaycan dilçiliyində tədqiqat obyektinə çevrilmişdir, onlar yalnız peşə leksikasının tərkibində öyrənilmişdir. İngilis dilində sənət və peşə adlarını bildirən leksik vahidlər «Professionalizm» terminalında, Azərbaycan dilində isə «Peşəşünaslıq» sahəsini öyrənən bir elm kimi dilçilik tədqiqatı daxilində öyrənilmiş, bu sahəyə xüsusi bir yer ayrılmışdır. Fikrimcə, sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin hər iki dil üçün ayrıca araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur. Bu baxımdan leksikologiyanın əsas sahələrindən biri olan sənət və peşə adları bildirən leksik vahidləri tədqiq etməyi lazım bilmişəm.

Tədqiqat işində hər iki dil üçün sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin yaranmasının tarixi bir proses olduğunu bu sahə ilə bağlı terminologiyanın elmi – texnikanın inkişafı ilə üzvi şəkildə bağlı olduğunu göstərən sintaktik, semantik, qrammatik və morfoloji əlamətlərin bir – biri ilə vəhdətdə olması forma və məzmun əlamətlərinin söz mənalarının açılmasında rolu olması, İngilis və Azərbaycan dillərində affikslərin (İngilis dilində infikslərin) oynadığı rolun tədqiq edilməsi, onların vasitəsi ilə düzəlmiş sözlərin semantik mənə qruplarının müəyyənləşdirilməsi və bir sıra digər məsələlər elmi işin qarşısında bir tədqiqat obyektini kimi qoyulur və bu kimi məsələlərə qarşı öz münasibətlərimizi bildirmək, tədqiqat boyu aparıcı bir prinsip kimi irəli sürülür.

Tədqiqat işində hər iki dili qarşılaşdırmaq sahəsində geniş iş aparmaq nəzərdə tutulmuşdur. Məlumdur ki, İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif sistemli dil qruplarına məxsusdur. İngilis dili analitik Azərbaycan dili isə sintetik dillər qrupuna məxsusdur. Hər iki dili müqayisəli təhlil etmək həmin dillər üçün ümumi və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmaq, dil universallarının tapılması, elmi müddəaları tutuşdurmadan mümkün deyildir.

Hər iki dil materialları ilə tanış olduqdan sonra bunu deməyə imkan yaranır ki, müqayisəli tədqiqat işində başqa cür elmi metoddan istifadə etmək mümkün də deyildir. Dillər müxtəlif, dillərin tədqiqinə bəslənən münasibətlər müxtəlif, dil sistemləri müxtəlif olduğuna görə bunların tədqiqi və ümumi nəticələrin araşdırılması, yeni nəticələrin əldə edilməsi, elmi yenilik və novatorluq tələb edir. İşdə öz səviyyəmizə uyğun olaraq elmi nəticələrin əldə edilməsinə cəhdlər göstərilmişdir. Bizə qədər bu sahədə aparılmış tədqiqat

işlərindən fərqli olaraq, öz işimizdə hər iki dil üçün ayrı – ayrı tədqiqatçılar tərəfindən əldə edilən elmi nəticələrə yaradıcı münasibət bəslənmiş, ümumi dilçilik prinsiplərindən istifadə edərək, sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər haqqında yeni elmi mülahizələr irəli sürmüş, əldə edilən elmi nəticələrə yaradıcı münasibət bəslənmiş, ümumi dilçilik prinsiplərindən istifadə edərək, sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər haqqında yeni elmi mülahizələr irəli sürməyə cəhdlər edilmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ingilis dilində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin əsas yükü şəkilçilərin üzərinə düşür. Sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər «er», «or», «ist», «-man» şəkilçiləri vasitəsi ilə əmələ gəlmişdir. Bundan əlavə bir qisim leksik vahidlər vardır ki, heç bir şəkilçi, qəbul etmədən leksik vahidlər olaraq sənət və peşə adları ifadə edirlər. Biz tədqiqat işində hər bir şəkilçi ilə yaranan leksik vahid haqqında söhbət açmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Bu məqsədlə xidmət edən yuxarıda qeyd etdiyiniz şəkilçilər arasında «-er» şəkilçisi ən məhsuldar şəkilçi hesab edilir. Qədim ingilis dilində bu şəkilçinin köməyi ilə fellərdən isim yaranmış və həmin fellərin ifadə etdiyi işlə məşğul olan, fəaliyyət göstərən şəxslərin adları bildirilmişdir [2, s.42]:

Qədim ingilis dilində *cartere* (müasir ingilis dilində *carter*) -daşıyan mənasında;

utridere – *outrider* – at belində müşayət edən;

haberdasher – *haberdascher* – papaqçı, baqqal

writere – *writer* - mirzə, yazıçı mənalarında işlənmişdir.

Orta əsr ingilis dili dövründə «er» şəkilçisi *build*, *bookbing*, *hat*, *hunt*, *saddle*, *weave* leksik vahidlərinə artırılaraq *builder* – inşaatçı, *bookbinder* – cilidləyici, *hatter* – papaqçı, *hunter* – ovçu, *saddler* – yəhər qayıran, *weaver* – toxucu və s. kimi sənət və peşə adları bildirən isimlər yaradılmışdır [6, s.476].

Sonrakı dövrlərdə - «er» şəkilçisinin əhatə dairəsi daha da genişlənmiş, elmin, texnikanın meydana gəlməsi ilə yeni sənət və peşələr də yaranmış, sənət və peşə ilə məşğul olan adamları, - peşə sahiblərin ifadə etmək üçün - «er» şəkilçisi öz məhsuldarlığını daha da artıraraq *engineer* – mühəndis *sewer* – tikişçi, *designer* – layihəçi, *drawer* – çertyojçu, şəkil çəkən, *burnisher* – cilalyıcı, *borer* – qazmaçı kimi yeni leksik vahidlər əmələ gəlmişdir.

Sənət və peşə adları bildirən - «er» şəkilçisi bir sıra fellərə artırılaraq həmin sənət və peşələrlə məşğul olan şəxsləri ifadə etmişlər, lakin onun yaratdığı sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər arasında müəyyən semantik mənə çalarlıqları vardır.

Bu mənə çalaqlıqlarını aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

a) Şəkilçinin artırıldığı sözün ifadə etdiyi hərəkətlə daima məşğul olan şəxslər.

to sing - singer – müğənni

to write - writer – yazıçı
to teach – teacher – müəllim
to lectur – lecturer – mühazirəçi, lektor
to work – worker – fəhlə

b) Müəyyən bir dövr üçün fəaliyyət növü ilə məşğul olan bir şəxs.

to learn – learner – şagird, öyrənən
to speak – speaker – natiq, danışan
to play – player oyunçu, aktyor
to dance – dancer – rəqqasə

c) «er» şəkilçisi o sənət sahibləri ilə məşğul olan şəxsləri ifadə edir ki, həmin şəxslər sözünün kökündə göstərilmiş felin mənasına uyğun sənət və peşə ilə məşğul olurlar.

Aşağıdakı sözün məna çalarlarını müqayisə edək.

He is a good swimmer – o yaxşı üzgüçüdür.

Γ m no swimmer – mən üzən deyiləm.

Buradan göründüyü kimi, - «er» şəkilçisi ikili məna daşıyır:

1. üzgüçü

2. üzən

Eyni misalı digər sözlər haqqında da demək olar. Məsələn: to play – player – aktyor oyunçu, oynayan, to speak – speaker – natiq, danışan orator və s.

«Er» şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş semantik vahidləri məşğuliyət və peşəkar fəaliyyət dairəsi nəzərə almaqla aşağıdakı semantik qruplara ayırmaq olar.

1) to dye – dyer – saç rəngləyən

to carve – carver – oymaqçı

to dig - digger – yer qazan

2) Hərəkət bildirən fellər. Bu fellər vasitəsilə söz ilkin mənasında felin adını bildirir. Bundan yaranan leksik vahid isə şəxsin həmin sənət növü ilə məşğul olduğunu bildirir [6, s.320].

to fly – flyer – təyyarəçi

to hop – hopper – tullanan

to climb – climber – alpinist

to ride – rider – sürücü

to swim – swimmer – dalgıç, üzgüçü

3) hiss – həyacan bildirən fellər:

to watch – watcher – gözətçi

to oversee – overseer – nəzarətçi

to listen – listener – dinləyici – şagird, tələbə

to look on – onlooker – tamaşaçı

İngilis dilinin orta əsrlər dövründə lüğət tərkibində - «or» şəkilçisi ilə düzəlmiş çoxlu sayda isim roman dillərindən ingilis dilinə keçmişdir. Bununla belə müasir dövrdə - «or» şəkilçisi ilə alınmış sözlərin kökünü – fell formalarını asanlıqla araşdırmaq mümkündür. Müasir Azərbaycan dilində - «or» şəkilçisi bir söz yaradıcı element kimi özünü tanıdaraq, fell köklərindən isim yaratmışdır. Baxmayaraq ingilis dilində - «or» şəkilçisi ilə düzələn isimlər başlıca olaraq sənət və peşə adları bildirirlər, roman dillərinin təsiri və ingilis dilindəki - «er» şəkilçisinin təsiri altında - «or» şəkilçisi sənət – peşə mənalarından savayı digər mənalara da kəsb etmişdir. Lakin biz öz tədqiq etdiyimiz mövzuya müvafiq olaraq yalnız onun kəsb etdiyi sənət və peşə mənalarından bəhs edəcəyik.

- «or» şəkilçisi ilkin mərhələdə - «or» «OUR» formalarında olmuşdur, və o bu formalarda işlənərək - «er» şəkilçisi ilə düzələn sözlərə müştərək mənalar kəsb etmişlər.

Müəyyən bir tarixi dövr ərzində - «or» şəkilçisi - «er» şəkilçisindən ayrılaraq müəyyən bir işi, fəaliyyət növünü yerinə yetirən elmi, texniki avadanlıqların adlarını düzəltməyə xidmət etmişdir [3, s.55].

Bu gün ingilis dilində tez – tez rast gəlinən;

to generate – generator - generator

to indicate – indicator – indikator, göstərici

to radiate – radiator – radiator (maşında)

to refrigerate – refrigerator – soyuducu

to lubricate – lubricator – yağlayıcı

to react – reactor – reactor

to compress – compressor – kompressor kimi sözlər bu qəbildəndir.

Bütün bu qeyd edilən mənalarla yanaşı müasir ingilis dilində -«or» şəkilçisi ilə (qeyri – məhsuldar olsa da) ingilis dili lüğətçiliyində; sailor – dənizçi, doctor – həkim, inspector – müfəttiş; inspector, collector (ticket collector) – bilet satan (avtobusda) instructor – təlimatçı, tuitor – tərbiyəçi, dayə constructor – constructor, quraşdırıcı və s. tipli küllü miqdarda leksik vahidlər vardır [5. s.32].

İngilis dilində -«ist» şəkilçisi söz yaradıcı bir element kimi qəbul edilmişdir. Qədim dövrdə həmin şəkilçi fransız dilində - «iste», alman dilində «istes» şəkilçilərində olmuş və həmin dillərdən də ingilis dilinə keçmişdir. Bu şəkilçi sonrakı dövrlərdə yeni söz yaratmış və yaratdıqları sözlərdə bu və ya digər fəaliyyət növü ilə aktiv şəkildə məşğul olan sənət və peşə sahibini ifadə etmişdir.

-«ist» şəkilçisi ilə yaradılan söz aktiv fəaliyyətlə məşğul olan şəxsin mənalarını bildirir. Lakin o hansı kökdən söz yaradırsa, həmin kökün özünün verdiyi mənalardan asılı olaraq, -«ist» şəkilçisi ilə yaranmış söz müxtəlif mənə çalarlıqları ifadə edir. Və bu mənalar çox genişdir. Biz öz işimizdə tədqiq etdiyimiz mövzudan yayınmayaq deyəcəyəmiz - «ist» şəkilçisinin köməkliyi ilə düzəlmiş sənət və peşə mənalarına üstünlük verəcəyik.

Tədqiqat zamanı bizə aydın olmuşdur ki, texnika musiqi alətləri və bir sıra digər əşyaların adlarını bildirən isimlər, -«ist» şəkilçisi qəbul etməklə, həmin alətləri idarə edən (onu çalan, onunla işləyən) sənət və peşə sahiblərini ifadə edir [3, s.55].

Aşağıdakı nümunələrə fikir verək:

motor – mühərrik, motorist – motor yığan (motorist)

machine – maşın, machinest - maşinist

automobile – avtomobil, avtomobilist - avtomobilçi

accordion – akkordion, acordionist – akkordionist

violin – skripka, violinist - skripkaçı (skripka çalan)

piano – pianino, pianist – piano çalan

mechanics – maxanika, mechanist – mexanik

typer – makina, typrist - makinaçı

Bir sıra elm adlarının sonuna -«ist» şəkilçisi artırılaraq həmin elm sahələri ilə fəaliyyət göstərən sənət və peşə adamlarını bildirən leksik vahidlər yaranır:

Tecnology – texnologiya

technologist – texnoloq, geology – geologiya

geoloqist – geoloq, biology – biologiya

bioloqist – bioloq, edication – təhsil

lexics – leksika, lexicst – leksist

phonetics – fonetika, phonetics – fonetist

dental – diş, damaq, dentist – diş həkimi

«İst» şəkilçisi söz yaradıcılığı prosesində öz tarixçi borcunu artıq yəinə yetirmiş bir şəkilçi kimi hesab edilə bilməz. «İst» şəkilçisi həmişə fəaliyyətdə olan, öz mütəhərrikliliyi ilə fərqlənən şəkilçilərdən biridir. O, istənilən yeni yaranan bir əşyaya artırılaraq həmin əşya ilə fəaliyyət göstərən sənət və peşə sahibini bildirir. Buna lap son vaxtlarda yaranmış yeni anlayışlarla əlaqədar olaraq – manicurist – manikurçu, behaviorist – bihaviorist (insan davranışlarını öyrənən peşə sahibi), columnist – felyetonçu¹ kimi sözləri nümunə göstərmək olar. Müasir ingilis dilində «man» şəkilçisi ilə yaranmış – çox saylı leksik vahidlər vardır.

«Man» şəkilçisi bir söz yaradıcı element kimi tam şəkildə öyrənilməlidir. İngilis elmi ədəbiyyatında söz yaradıcı şəkilçi olan «man» sözünün rolundan az bəhs edilmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, bir sıra ingilis dilinin leksikologiyası ilə məşğul olan alimlər belə hesab etmişlər ki, «man» sözü şəkilçidən daha çox mürəkkəb sözün komponentidir.

Bununla belə headman – rəhbər, onbaşı, usta; infantymən – piyadaçı, döyüşçü plouqhman - əkinçi kimi sözləri danmaq olmaz ki, həmin sözlərdə “mən” şəkilçisi mürəkkəb sözün komponenti deyildir. Bununla belə bütün bu sözlərdə “mən” şəkilçisi öz şəkilçi keyfiyyətində saxlayır. Bir sıra sözlərdə “mən” elementi şəkilçi kimi olması ilə o qədər səciyyəolənir ki, funksiya etibarilə ona yaxın «er» şəkilçisi ilə asanlıqla əvəz olunur: [8, s.49]

hammerman – çəkiç vuran – hammerer

workman – işçi (iş adamı) – workmer

hunterman – ovçu – hunter

signalman – rəbitəçi, signal verən signaler

«Man» sözünün analizi göstərir ki, o müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq müxtəlif mənalar kəsb edir.

1) İsimlərə «man» şəkilçisi artırılaraq schoolman – ruhani; seaman – dənizçi; sheepman – çoban kimi yeni sözlər yaradır.

2) Sifətlərə «man» şəkilçisi artırılaraq şəxsin müəyyən məkana aidiyyətini bildirir.

Englisman – ingiltərəli

Frenchman – fransalı

Irishman – irlandiyalı və s.

3) Fəllərə artırılaraq yenə də sənət və peşə adları bildirir.

to hanq – asmaq – hanqman – cəllad

to work – işləmək – workman – işçi

to post – göndərmək (poçtla) – postman – poçtalyon və s.

Analiz göstərir ki, «man» şəkilçisi fəll köklərinə artırıldıqda əksər hallarda fəldə verilən hərəkətləri icra edən şəxs mənasını daşıyır.

«Man» sözü ilə belə bir sənət xarakterikdir ki, o adətən artırılmış sözlərdə kişi cinsinə mənsub olan sənət və peşə adları bildirən leksik vahidləri ifadə edir. Bir sıra sözlərdə «man» sözünün «woman» sözü ilə əvəz edilməsi nəticəsində kişi cinsinə mənsub olan sənət və peşə adları asanlıqla qadın cinsinə çevrilir;

horserman – atlı (kişi)

horserwoman – atlı (qadın)

workman- fəhlə (kişi)

workwoman – fəhlə (qadın)

keyman – teleqrafçı (kişi)

keywoman – teleqrafçı (qadın)

Bununla belə bir sıra sözlər vardır ki, onlara «woman» sözü artırmaq mümkün deyildir. Məsələn: postman, seaman və s. tipli sözlərə «woman» sözü artırmaq mümkün deyildir. Fikirimizcə bu peşə növünün ağırlığı ilə əlaqədardır [9, s. 325 – 532]

Bəzən elə olur ki, «woman» «maid» sözü ilə əvəz olunur. «Maid» sözü «woman» sözünə nisbətən daha cavan qadın sənət və peşə sahibini bildirir.

Aşağıdakı misallara nəzər salmaq;

milkman – malsağan

milkmaid – malsağan (qadın)

barman – bufetçi

barmaid – bufetçi (qadın)

bridesman – sağdiş

bridesmaid – yengə

dairyman – süd fermasının birqadiri

dairymaid – süd fermasında işçi

«Man» şəkilçisi ilə yaranmış sözlər yazılış etibarlı ilə müxtəlif formalarda yazılır. Onlardan bir qismi – bitişik, qunman – canı, cinayətkar, shopman – dükançı, spokesman – nətiq, salesman – satıcı və s. digər bir qismi isə ayrı yazılır: sound man – səs operatoru, camera man - video ustası və s.

İngilis lüğətçiliyində «man» şəkilçisi ilə düzələn sözlərin orfoqrafik analizini apardığımız zaman aşkar etmişik ki, həmin şəkilçi ilə yaranmış sözlərdən seçdiyimiz 300 leksik vahidin 65% bitişik yazılmış, 10% - i defislə, 3% - i ayrı, 22% -i daxili şəkilçi olan (infiksi) «s» şəkilçisi ilə yazılmışdır.¹

Burda müşahidə edilir ki, müasir ingilis dilində «man» şəkilçisini kökə bitişik yazılmağ meyli daha böyükdür.

«Man» şəkilçisi ilə yaranmış leksik vahidlərdə müşahidə edilən «s» infiksi (daxili şəkilçi) böyük marağa səbəb olmuşdur. Bu şəkilçinin (s) leksik vahidlərin ortasında gəlməsi ikili şəkildə izah edilir. Məsələn: tales sözündən talesman (məhkəmədə köməkçi amil); alms sözündən – almsman (kasıblara əl tutan); backwoods sözündən – backwoodsman (meşədə yaşayan adam); dales sözündən – dalesman (dərədə yaşayan adam); woods sözündən – woodsman (odunçu); seeds sözündən – seedsman (toxumsatan)

Digər tərəfdən belə fikir söylənilir ki, isimlərin sonunda gələn «s» şəkilçisi yiyəlik hal şəkilçisidir, lakin zaman keçdikcə apastrof sözdən düşmüş və «man» şəkilçisi qəbul etməklə yeni leksik vahidlər yaranmışdır. Beləliklə, ilkin mənşə etibarlı hal şəkilçisi olan «s», «man» şəkilçisi artırıldıqdan sonra infiksə «s», «man» şəkilçisi artırıldıqdan sonra infiksə «s» (daxili şəkilçiyə) çevrilmişdir [4, s.94].

Məsələn:

landsman- təcrübəsiz

kinsman - qohum

qanqsmən – nəzarətçi

quardsman - gözətçi

tribesman- qəbilə üzvi

statesman- dövlət xadimi

swordsman – qılınc oynadan

Belə bir sual meydana çıxır: hansı hallarda onsuz yaranır?

Uebster lüğətində göstərilir ki, adətən Amerikan sözlərində «s » infiksi əlavə edilməmiş yazılır, ingilis sözlərində isə «s» infiksi yazılır¹. Məsələn: brakeman

(Amerikada), brakesman (İngiltərədə). Fikrimizcə bu cür izahatla razılaşmaq olmaz, çünki qədim dövrlərdən İngilis dilində bir çox «man» sözü ilə yaradılmış söz vardır ki, onların daxilində «s» infiksi həm olmuşdur həm də olmamışdır. Məsələn: carlman – kişi, ceap – man – chapman – satıcı, mal daşıyan; caldor – man alderman – rəhbər; qades – man redesman-məşvərətçi.

Beləliklə, «man» şəkilçisi ilə yaranmış sözlər üç qrupa bölünür. Heç bir «s» - infiksi artırılmadan «man» şəkilçisi ilə yaranmış sözlər. Məsələn: boatman – qayıqçı; «s» infiksi cəm mənasını bildirən sözlər; spoilsman (siyasi xidmətlərinə görə mükafat olaraq vəzifə alan şəxs) və «s» infiksi yiyəlik halın mənasını daşıyan sözlər: qansman – onbaşı və s.

«S» infiksin artırılması ilə bağlı nəzəri materiallarla tanış olduqdan sonra belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, «man» şəkilçisi ilə işlənən sözlərin «s» infiksini qəbul edib, etməməsini aşağıdakı hallarda şərtləndirmək olar [10, s.150]

1) Əgər sözün kökü əmək alətləri ilə bağlı adlardısa, və «man» şəkilçisi artırıldıqdan sonra həmin sözlər kökdə bildirilən mənalarla bağlı sənət və peşə anlayışları ifadə edirlərsə, bu halda sözün kökü ilə «man» şəkilçisinin qovuşduğu yerdə «s» infiksi yazılmaz [10. s.45].

Məsələn: hammer (çəkiç) – hammerman (çəkiç döyən)

ploqh (kotan) pouqhman (kotançı)

pot (qazan) potman (qazançı)

pen – penman (qələm – qələmçi)

rifle – rifelman (pistolet – atıcı)

2) Əgər hər hansı «man» şəkilçisi ilə sənət və peşə adları bildirən söz öz ilkin mənasında həmin peşəni bildirən alətlərlə bağlıdırsa, yenə də «S» infiksi yazılmaz. Məsələn: book – bookman (kitab - kitabçı); bow – bowman (ox – oxatan); water – waterman (su – qayıq sürən); wheel – wheelman (təkər – velosiped); whale – whaleman (nərə balığı, akula – akula ovlayan); toy – toyman (oyuncaq – oyuncaq satan) [10, s.58-83].

3) Əgər «man» şəkilçisi qrup halında olan adamlar toplusu bildirən sözlərə artırılırsa onda kök ilə şəkilçi arasında «s» infiksi yazılır: band (dəstə) – bandsman (orkestrin üzvü); clan (klan) – clansman (klanın üzvü); qanq – (dəstə, on nəfərdən ibarət olan dəstə) – qanqsman (on başı, dəstə başı); quard (qvardiya) – quardsman (qvardiyaçı, gözətçi); tribe (qəbilə) - tribesman (qəbilənin üzvü) [10. s.92].

4) Əgər «man» şəkilçisi ilə yaranmış sözlər fiziki qabiliyyət, bacarıq, ustalıq mənaları kəsb edərsə, onda köklə şəkilçi arasında «s» infiksi yazılır və belə sözlər adətən idmanla bağlı olur [10, s.110].

Məsələn: carsman- faytonçu

craftsman – rəssam

usta handicraftman – sənətkar

helmsman – idarəçi, rəhbər

raftsman- bərə sürən
sportsman – idmançı
swordsman – qılınc oynadan
draftsman – çertyoj çəkən

Müasir ingilis dilində bir sıra mürəkkəb sözlər vardır ki, onlarda «man» şəkilçi kimi deyil, söz kimi fəaliyyət göstərir. Bu sözlərin sayı qeyd etdiyimiz kimi azdır.

Beləliklə ingilis dilində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin tədqiqilə bağlı yuxarıda apardığımız araşdırmaları əsas tutaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik: [9, s.849]

1) İngilis dilində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin yaranmasında ayrı-ayrı dil aspektlərinə bir tərəfli yanaşmaq olmaz. Həmin leksik vahidlər yaranarkən həm semantik, həm də qrammatik cəhətlər bir biri ilə üzv şəkildə əlaqələndərək fəaliyyət göstərir. Leksik vahidlərin yaranmasında həm qrammatik, həm leksik, həm də semantik elementlər xeyli dərəcədə fəaliyyət göstərir: qrammatik cəhətləri semantik xüsusiyyətlərdən, semantik xüsusiyyətləri qrammatik cəhətlərdən ayrı təsəvvür etmək olmaz.

Başqa sözlə desək, sözlər bütün qrammatik forma rəngarəngliyinə baxmayaraq öz ilkin mənasından tamamilə ayrı düşə bilməz.

2) İngilis dilində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər əsasən «er», «or», «ist», «man» şəkilçilərinin hesabına formalaşmışdır. Bu şəkilçilərdən hər birisi sənət və peşə adları bildirmələrinə baxmayaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onların hər birinin özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu özünə məxsusluq həm semantik, həm də qrammatik cəhətlərdə qabarıq şəkildə əks olunmuşdur [1, s.65].

Nəticə

Tədqiqatlar göstərir ki, sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər şəkilçilər hesabına yaranmaqla ingilis dili lüğət tərkibinin 90% - ni təşkil edir. Digər 10 % - i isə şəkilçisiz kök sözlər hesabına ifadə edilmişdir. Ona görə də, bu və ya digər şəkilçilərin sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin yaranmasındakı rolundan ayrı – ayrılıqda bəhs etməyi və həmin şəkilçilərlə yaranmış leksik vahidlərin ingilis dili lüğətindən aşkar edib, qeyd etmək, onların Azərbaycan diindəki qarşılıqlarını verməyi tədqiqat işində bir məqsəd kimi qarşıya qoymuşuq.

Fikrimcə tədqiqat işində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidləri bütün söz formalarında axtarıb tapmaq və onları əlifba sırası ilə işdə qeyd etmək işin praktik dəyərini daha da artırır, ingilis dilini öyrənənlərə köməklik edərdi.

Ədəbiyyat

1. Tahirov A, Salayeva Ə. (1987). «İngilis diliin tədrisi metodikası». Bakı. səh.26 – 44
2. Аракин В.Д. (1955) «Очерки по истории английского языка» М. стр.305
3. «Англо - Русский словарь». (1960). Составитель проф. К. Мюллер
4. Гусейнзаде Г.Д. (2001) «Обучение речевой коммуникации на иностранном языке». Баку. Мутарджим. С.65
5. Каращук Р.М. (1965) «Аффиксальное словообразование в английском языке» М.. стр.55.
6. Каращук Р.М. (1965) «Словообразование в английском языке» М.. səh.49.
7. Основа методики преподавания иностранных языков. (1986). Под. ред. В.А. Вихфундера. К.
8. Sokolova M.A. (1996). *English phonetics*. М.. p.84
9. Wells G.C. (1982) «*Accent in English*» Cambridge University Press p.32
10. «Webster's new world Dictionary for young readers». (1979). New - perised edition New York.

THE COMMON SEMANTIC ASPECTS OF LEXICAL UNITS IN ENGLISH ART AND PROFESSIONAL NAMES

Malahat Kazimova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

In the article, it is discussed that the lexical units of art and profession are the leading field of linguistics. It is shown that suffixes play a major role in the creation of these lexical units, and their comparative explanation is given in Azerbaijan language in this article. The author discovered the lexical units denoting the names of arts and professions from the English dictionary, and separately discussed the role of suffixes in their formation. The author has shown that the lexical units denoting the names of arts and professions formed with suffixes play a special role in the process of word creation. Words denoting artistic and professional names in English and Azerbaijan languages are one of the main research objects of lexicology, which is the leading field of linguistics. The author has shown that in the creation of such lexical units, in addition the internal capabilities of languages, due to mutual intervention and assistance of world languages, the process of formation of new words and new terms accelerates, and emphasizes the importance of the means of influence of languages on each other comes to the fore.

Key words: affix, art, profession, lexical units, meaning, word

ОБЩИЕ СЕМАНТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАЗВАНИЯХ

Малахат Казимова

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

В статье обсуждается, что лексические единицы, обозначающие название профессий, являются ведущей областью лингвистики. Указывается на важную роль окончаний в образовании этих лексических единиц и даётся их взаимное сравнительное объяснение на азербайджанском языке. В статье обсуждается, что лексические единицы, обозначающие название профессий, являются ведущей областью лингвистики. Указывается на важную роль окончаний в образовании этих лексических единиц и даётся их взаимное сравнительное объяснение на азербайджанском языке. В статье автор обнаружил из словаря английского языка лексические единицы, обозначающие названия искусств и профессий, и отдельно рассказал о роли суффиксов в их образовании. Автор показал, что в процессе словообразования особую роль играют лексические единицы, обозначающие названия искусств и профессий, образованные суффиксами. Слова, обозначающие искусства и профессии в английском и азербайджанском языках, являются одним из основных объектов исследования лексикологии, которая является ведущей областью лингвистики. Автор показал, что при создании таких лексических единиц, помимо внутренних возможностей языков, процесс образования новых слов и новых терминов ускоряется за счет взаимного воздействия и помощи мировых языков, а также важность средств влияния языков друг на друга выходят на первый план.

Ключевые слова: суффикс, искусство, профессия, лексические единицы, значение, слово.

Daxil oldu: 03.07.2024;

Çapa qəbul edildi: 30.07.2024;

Çap edildi: 05.09.2024

XARİCİ DİL ÖYRƏNMƏDƏ DIQQƏT, ANLAMA VƏ FƏRQİNDƏLİYİN ROLU İLƏ BAĞLI NƏZƏRİYYƏLƏR

Şəbnəm Cəfərova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail: shebnem.ceferova.97@gmail.com

DOI: 10.30546/.2960-1967.2024.1.41

Xülasə. Bu araşdırmada diqqət, anlama (məlumatlılıq) və fərq etmənin (sezmənin) xarici dil öyrənmədə rolu və əhəmiyyəti nəzəri və epmrik cəhətdən tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatdan əldə edilmiş məlumatlardan, baxmayaraq ki müxtəlif alimlər və elm işçiləri arasında müəyyən dərəcəli fikir ayrılıqları var, belə nəticəyə gəlmək olar ki, öyrənmənin hər hansı bir ikinci xarici dil öyrənərkən diqqət və fərq etmə böyük əhəmiyyətə malikdir və bunlar olmadan ikinci xarici dili mənimsəmək və ya inkişaf etdirmək olduqca çətin məsələlərdən birinə çevrilir. Tədqiqatda eyni zamanda Katerin Douthett, Cesik Uliyanın tərəfindən irəli sürülən Formaya mərkəzləşmə metodu vasitəsilə qrammatik formaların effektiv mənimsənilməsi ilə bağlı müddəlar öz izahını tapmışdır. Tədqiqatda Şmidsin fərq etmə hipotezi, Tomlin və Villanın ikinci xarici dil öyrənmədə daxil edilən məlumatın emalının funksiyonal modeli, Robinzonun diqqət və hafizə arasındakı əlaqə modeli diqqət, fərqişndəlik və anlamanın rolunu birbaşa əks etdirmişdir.

Bundan başqa məqalədə Leov, Conson Zarate-Sandez kimi müəlliflərin diqqət, anlama və fərqişndəlik barədə fikirləri də qeyd edilmişdir və onları ölçən müxtəlif metodlar da əlavə edilmişdir. Bununla yanaşı xarici dil öyrənmənin anlama (məlumatlılıq) və anlama olmadan (məlumatlı olmada) mümkün olması ilə əlaqədar konfliktli fikirlər və nəzəriyyələr də qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: diqqət, fərqişndəlik, xarici dil mənimsənilməsi, anlama, nəzəriyyə, aşkar etmə

Giriş

Ən son tədqiqatlardan alimlər belə nəticəyə gəliblər ki, diqqət dil öyrənilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Fərq etmə və ya sezmə adlanan diqqətin bir səviyyəsi ikinci xarici dilin qrammatikasının mənimsənilməsində əhəmiyyətlidir. Sezmə (koqnitiv funksiya) fərqişndəliklə bərabər aşkar etmə kimi xarakterizə oluna bilər və o olmadan heç bir mental təmsillər formalaşa bilməz. Bəzi tədqiqatçılar və dil müəllimləri insanın ilk dilini təbii bacarığı ilə heç bir şüurlu cəhd olmadan öyrənməsini diqqətin dil öyrənmədə tələb olmadığını vurğulamaq üçün sübut kimi bildirirlər, lakin ikinci xarici dil öyrənən yetişkin öyrənənlər çox vaxt bu tip öyrənməni bacarmırlar. Belə çətinliklər ən çox ikinci xarici dilin qrammatikasını öyrənərkən gözə çarpır.

Bu tədqiqat beyində diqqətin təbiətini, diqqət və dil öyrənmənin arasındakı əlaqə haqqında cari biliyi araşdırır. Bu sahədə araşdırılmış ilk sistematik tədqiqatların bəziləri Katerin Douthett və Cesik Uliyanın tərəfindən həyata keçirilən tədqiqatlardır. Onların kitablarında təklif edilir ki, Focus On Form (forma üzərində fokuslanma) və ya mənaya yönəlmiş kontekstlərdə öyrənmənin diqqətini hədəf strukturlara yönəltmək öyrənənlərə

formaları sezməyə imkan verir və buna görə də öyrənənlər qrammatik formalara diqqətlərinin məqsədli yönəlməsinə görə onları mənimsəyirlər.

Ən az nəzərə çarpan Focus on Form metodları aşkar etməni genişləndirməyə (inkişaf etdirməyə) cəhd edir, lakin digər daha çox gözə çarpan metodlar sezməni inkışaf etdirməyə mərkəzləşir. Cari pilot araşdırma bu iddianı aşkar etməni inkışaf etdirmək niyyətində olan daha az nəzərə çarpan metod olan Focus on Form texnikasının Textual Input Enhancement (Mətn tipli informasiyanın inkışafı) metodunun sezmə-genişləndirmə effektləri ilə sezmə və ya fərqiindəlik və aşkar etməni inkışaf etdirən daha çox nəzərə çarpan texnika Grammar Consciousness Rousing (Qrammatik şüurun artırılması) kimi tanınan öyrədici davranışı müqayisə edərək yoxladı. Əgər araşdırmanın hipotezisi qəbul edilərsə, “sezmə adlanan diqqət funksiyası müvəffəqiyyətli qrammatika öyrənmənin komponentləri ilə əlaqəlidir” nəticəsini dəstəkləyər və bu faktorlar (nəticələr) qrammatik anlayışları sezməni inkışaf etdirmək üçün xarici dil müəllimləri tərəfindən istifadə edilə bilər [17, s.212-228].

Forma üzərində fokuslanma metodu (Focus On Form)

Dil pedaqogikası müntəzəm olaraq təkamül edən sahədir və Focus on Form metodu qrammatika öyrənmə nəzəriyyələrinə yeni daxil olan metoddur. Focus on Form metodu əsasını Neyroelmdən əldə etmiş, ikinci xarici dil öyrənilməsində diqqətin rolu barədə tədqiqat həyata keçirmiş və o əvvəlki öyrətmə metodlarının çatışmazlıqlarına qarşı reaksiya olmuşdur. 1990-cı illərdə öncül olaraq (focus on form metodu meydana gələndə) dili necə öyrətmək olar barədə ən yeni ideyalar Təbii Yanaşma kimi tanınmağa başlandı. Bu metodlar insanın anadangəlmə dil bacarığına əsaslanır. Təbii yanaşma metodu asan və zəhmət tələb etməyən və ya təsadüfi kimi təssəvür edilən uşağın dil əldə etməsini təqlid etməyə cəhd edir.

Təsadüfi dil öyrənilməsi öyrənənin heç bir qayda izahatı və ya qrammatika təlimatı əldə etmədiyi halda baş verir. Təsadüfi öyrənmə buna görə də yalnız hədəf dildən qəbul edilən məlumatlara görə baş verir. Öyrənmənin daxili mexanizmləri əfsanəvi linqvist Noam Çomski tərəfindən “dil əldə etmə cihazı” kimi terminləşdirilib. Bununla da hədəf dil stimulu işə salınır və buna görə də inkışaf baş verir. Bu proseslər hələ də müəmmalıdır, amma uşaqlarda, həm də yetişkinlərdə müşahidə edilə bilən davranışlar göstərir ki, əvvəlki yanaşmaların açıq-aşkar metodlarından dildən ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etməyə cəhd etmək əslində hədəf dildə daha çox səlislik qazanmaqla nəticələnir.

Bu keçmiş açıq-aşkar metodlar ünsiyyət bacarığı yaratmaqda uğursuz olduğuna görə Təbii Yanaşma metodu ilə əvəz edilmişdir. Açıq dil öyrənmə öyrənənlərə hədəf dilin qrammatik qaydalarının və formalarının izahatını verir. Açıq dil öyrənmə metodlarından istifadə edən öyrənənlər buna görə də hədəf dilin metalinqivistik biliklərinə sahib ola bilirlər, amma insanlar öz ana dillərində sahib olduqları kimi əsas bacarıqlardan məhrumdurlar. Bu səbəblə həm təsadüfi, həm də açıq dil öyrədilməsi və öyrənilməsi üçün problemlə məsələ hədəf dil qrammatikasıdır. Açıq metodlar ilə öyrənənlər hədəf dil qaydaları və formaları

haqqında ifadə edilə bilən biliyə sahib olurlar, amma bu biliyi ünsiyyət qurmaq üçün istifadə edə bilmirlər. Bu şüurlu ancaq istifadə edilməyən bilik ikinci xarici dil əldə etmədə deklarativ bilik olaraq bilinir, çünki öyrənənlər qaydanın nə olduğunu bilirlər, lakin bu bilik onların əsas hədəf dil bacarıqlarının avtomatik bir parçası vəziyyətinə gəlməmişdir.

Oxşar şəkildə, təsadüfi öyrənmə bir çox ana dili biliyi kimi daxililəşdirilmiş, şüuraltı bir dil biliyi olan prosedural biliyi yaratmışdır. Bu səbəblə bu öyrənənlər bir miqdar ünsiyyət bacarığına sahib olmaqlarına baxmayaraq, müəyyən hədəf dil qaydalarını və formalarını bilmədikləri üçün düzgün şəkildə ünsiyyət qurmaqdan məhrumdurlar.

Ümidverici görünən, lakin nəticədə oxşar şəkildə əskikliklərə sahib olan bir başqa seçim də dolay yolla qrammatikanın mənimsədilməyə çalışılmasıdır. Dolay yolla öyrənmədə öyrənənlərə tək bir qayda və ya formanın birdən çox nümunəsi təqdim edilir və seçilən hədəf dil elementə bu cür qurulmuş məruz qalma yolu ilə qayda ilə əlaqəli anlama formalaşdırmaları gözlənilir, ancaq açıq (birbaşa) və təsadüfi öyrənmə tipləri kimi öyrənmə metodları müəllimlərin, öyrənənlərin və tədqiqatçıların hələ də mümkün olduğuna inandıqları hədəf dil bacarığını yaratmamışdır [15, s. 269-203].

İkinci xarici dil əldə edilməsində diqqət, anlama və fərqiindəliyin rolu ilə bağlı nəzəriyyələr

İkinci xarici dil əldə etmə sahəsində ikinci xarici dil inkişafının ilk mərhələsində diqqətin əhəmiyyətli bir rolu olduğunu irəli sürən müxtəlif çeşidli nəzəri təməllər olsa da, yalnızca Şmitdsin fərq etmə hipotezisi, Tomlin və Villanın ikinci xarici dil əldə etmədə daxil edilən informasiyanın işlənməsinin funksiyonal modeli və Piter Robinzonun diqqət və hafizə arasındakı əlaqə modeli həm diqqət, həm də fərqiindəliyin rollarını birbaşa ifadə etmişdir.

Şmitdin fərqiindəlik hipotezisi

Koqnitiv psixologiya və Portuqal dilini öyrənərkən əldə etdiyi şəxsi təcrübəsindən nəticə çıxararaq formalaşdırdığı Şmitdsin fərqiindəlik hipotezisi belə hesab edir ki, diqqət ikinci xarici dil mənimsənilməsinin demək olar ki, hər aspektini başa düşmək üçün vacibdir. O, fərqiindəliyə girişə nəzarət edir və fərqiindəlik üçün cavabdehlik daşıyır. Fərqiindəlik daxil edilənin qəbul edilməsi üçün vacib və yetərli şəraitdir [13, s.206-226].

İkinci xarici dil mənimsənilməsində qəbuletmə adətən öyrənən tərəfindən ancaq dil sisteminə daxililəşdirilməsi lazım olmayan və əldə etmə müddəti boyunca ön mərhələdə meydana gələn informasiyanın alt çoxluğu olaraq müəyyən edilir [12, s.129-158].

Şmitdsə görə diqqət xəbərdar olma (fərqiindəlik) ilə eynidir və o, fərqiindəlik olmadan öyrənmə ideyasını rədd edir. Bundan əlavə Şmitd fərq etmə səviyyəsində fərqiindəlikdən daha yüksək bir fərqiindəlik səviyyəsi, yəni anlama səviyyəsindəki fərqiindəliyi təklif edir, halbuki fərq etmə səviyyəsindəki fərqiindəlik yalnızca qəbul etməyə yol açarkən, bu daha yüksək fərqiindəlik səviyyəsi yenidən formalaşdırma və sistem öyrənmə ilə işarətlənən daha dərin

öyrənməni təşviq edir və öyrənənlərin bu səviyyədə hipotezləri analiz etmə, müqayisə etmə və test etmə bacarıqları ilə vurğulanır [11, s.3-32].

Tomlin və Villanın ikinci xarici dil öyrənmədə daxil edilən informasiyanın emalının funksiyonal modeli

Tomlin və Villanın ikinci dil əldə edilməsində daxil edilənin işlənməsi modeli Şmitdin öyrənmədə diqqətin əhəmiyyətli rolu ilə əlaqəli fərq etmə hipotezisi ilə həmfikir olmaqla bərabər, əldə etmə müddətində fərqiindəliyin rolu mövzusunda Şmitddən kəskin şəkildə fərqlənir. Onlar bu modeldə koqnitiv elmdəki araşdırmalara əsaslanaraq diqqətin funksiyonal əsaslı, detallı analizini təqdim edirlər.

Onların modelində diqqət bir-birinə bağlı olan neyroanatomik sahələri ayırmaq üçün qoşalaşan üç ayrıla bilən diqqətlə bağlı funksiyalardan ibarətdir:

- ✓ Ayıqlıq-gələn stimulla məşğul olmaq üçün hazırlıq;
- ✓ İstiqamətlənmə-müəyyən növ stimula diqqət resurslarının yönəlməsi;
- ✓ Aşkaretmə-stimulun koqnitiv registrasiyası

Daxil edilən məlumatın daha çox emalı və sonrakı öyrənmənin həyata keçməsi üçün vacib olduğu fərz edilən şəbəkə (funksiya) kəşf etmə şəbəkəsidir. Digər iki şəbəkə sayıqlıq və oriyentasiya ikinci xarici dil mənimsənilməsində vacibdir və kəşf etmənin gerçəkləşməsi şansını artırır bilər, ancaq kəşf etməni təşviq etməkdə rolları çox da önəmli deyildir. Tomlin və Villaya görə modellərində dərkətmə fərqiindəlik mənasına gəlmir, yəni fərqiindəlik məruz qalma ərzində daxil edilən məlumatın ön işlənməsində əhəmiyyətli bir rol oynamır [14, s.183-203].

Piter Robinzonun diqqət və hafizə arasında əlaqə modeli

Şmitdin Fərqiindəlik hipotezisi və Tomlin və Villanın aşkaretmə qavramı ilə uzlaşır. Bu modeldə aşkar etmə fərq etmə ilə müqayisədə əldə etmə prosesində strateji olaraq daha erkən bir mərhələyə yerləşdirilmişdir. Başqa sözlə desək, linqivistik informasiya öyrənən tərəfindən aşkar edilə və qəbul edilə bilər, buna baxmayaraq, əgər bu informasiya fərqiindəlik ilə müşayiət olunmazsa, daha sonra bu informasiyanın daha irəlidə işlənməsi şansı nisbətən minimaldır. Piter Robinzona görə, fərq etmə uzun müddətli hafizədə kodlaşdırmadan öncə qısa müddətli hafizədə kəşf etmə üstəgəl təkrardır. Şmitd kimi Robinzon da fərq etmənin fərqiindəlik ehtiva etdiyini və ikinci dil öyrənilməsində əhəmiyyətli bir rol oynadığını hesab etməkdədir [8, s.511-556].

İkinci xarici dil əldə etmədə diqqət və fərqiindəliyin rolları ilə əlaqəli fərqli nəzəri yanaşmaların prinsiplərindən də görünə bildiyi kimi, ikinci dil inkişafında diqqətin asanlaşdırıcı rolu ümumi olaraq qəbul edilərkən fərqiindəliyin rolu mübahisəlidir. Daha spesifik olaraq həm Şmitdin fərq etmə hipotezisi, həm də Robinzonun modeli fərqiindəlik üçün vacib bir rol ortaya qoyarkən Tomlin və Villanın modeli bunu etmir. Bu halda mübahisəli olmayan şey diqqət qaynaqlarının müəyyən linqivistik (qrammatik, leksik,

fonoloji və s.) məlumatlara ayrılmasının vacibliyidir. Bu diqqət qaynaqlarına qəbul etmə və sonrakı öyrənmə üçün daxil edilənlərdəki linqvistik informasiyanı işləmək üçün öyrənən fərqiindəliyinin müşayiət etməsinin lazım olub olmadığı ikinci dil əldə etmə ədəbiyyatında mübahisəlidir [7, s.283-331].

Diqqət/fərqi etmə və öyrənmə: İkinci xarici dil əldə edilməsində eksperimental sübut

İkinci dil əldə etmə tədqiqatlarında ikinci dil inkişafında diqqətin və ya fərqi etmənin (diqqət üstəgəl aşağı səviyyədə fərqiindəlik) və ya hər ikisinin də rolunu açıqca və ya dolaylı olaraq ortaya qoyan çeşidli yanaşmalar vardır. Bu qruplar arasında işləmə təlimatı, qarşılıqlı əlaqə və ya fədbək (geri rəy), öyrənmə şəraitləri, daxil edilən / mətni təkmilləşdirmə, formaya mərkəzləşmə və başqaları yer alır. Diqqət/fərqi etmə ikinci xarici dil əldə etmə araşdırmalarında oflayn anketlər, onlayn qəbuletmə diaqramları, öyrənmə gündəlikləri, onlayn verbal məruzələr və stimullaşdırılmış xatırlatma protokolları kimi oflayn verbal məruzələri əhatə edən müxtəlif alətlərlə ölçülmüşdür. Bundan əlavə, bəzi tədqiqatlarda öyrənənlərdən ikinci bir dil mətni oxuyarkən qeyd götürmələri, yazılı mətnə hədəflənən linqvistik strukturların altından xətt çəkmələri, dairələmələri və ya yoxlamaları ya da hədəflənən bir element hər eşidiləndə bir təsdiq işarəti qoymaları istənilir.

Olduqca geniş linqvistik elementlər çeşidi də eksperimental olaraq araşdırılmışdır və bunlar arasında İspan dili əmr cümlələri, ingilis dili yiyəlik təyinediciləri və başqaları yer alır. İkinci bir dili yeni öyrənməyə başlayanlarda orta və irəli səviyyədə qədər fərqli dil təcrübəsi səviyyələri də araşdırılmışdır. Məruz qalma miqdarı da fərqlilik göstərir. Bu müddət bir saatdan az ilə bir neçə günə qədər dəyişir.

Ümumi olaraq bu tədqiqatların nəticələri ikinci dil inkişafında diqqətin, fərqi etmənin və ya hər ikisinin rolunu güclü bir dəstəklə təmin edir. Bununla birlikdə bu tədqiqatların çoxunun araşdırma dizaynları öyrənənlərin gələn ikinci dil məlumatlarını qəbul edəndə fərqiindəliyin oynadığı müəyyən rolunu metodoloji olaraq ortaya qoymamışdır. Bu məqsədlə bir sonrakı bölmədə öyrənən fərqiindəliyi strukturunun tərfi və funksiyonallaşdırılması və bu strukturun ikinci dil inkişafındakı rolunu metodoloji olaraq ələ alan eksperimental araşdırmalar haqqında məlumatlar verilib.

İkinci xarici dil əldə edilməsində fərqiindəlik və öyrənmə

İkinci dil əldə edilməsində fərqiindəlik bir fərdin bəzi idraki məzmun və ya xarici stimullarla bağlı müəyyən bir subyektiv təcrübə yaşadığı müəyyən bir ağıl halı, vəziyyəti olaraq müəyyən edilir. Leova görə, fərqiindəlik ortaya çıxan bəzi davranışla bağlı və ya linqvistik dəyişikliklərlə, təcrübənin metaməruzəsi ilə ancaq hədəflənən bir əsas qaydanın hər hansı bir metalinqvistik açıqlaması olmadan və ya hədəflənən bir əsas qaydanın metalinqvistik açıqlaması ilə göstərilə bilər. Buna əlavə olaraq ikinci dil əldə edilməsində fərqiindəliyi nəyin formalaşdırdığının operativləşdirilməsi və ölçülməsi metodoloji olaraq

mürəkkəb və müxtəlifdir. Leov, Jonson və Sarate-Sandez həm ikinci dil əldə edilməsi, həm də ikinci dil əldə etmə xarici sahələrdəki əlaqəli araşdırmaların metodoloji bir tədqiq edilməsini təmin edirlər və fərqiindəlik strukturun araşdırılması üçün detallı bir yanaşmanın mövcud olmasını örelı sürmüşdür. Bu detallı və hərtərəfli yanaşma ikinci dil inkişafında fərqiindəliyin rolu ilə əlaqəli hər hansı bir məruzədə, araşdırma dizaynının aşağıdakıları əhatə edən müxtəlif istiqamətlərinin diqqətlə ələ alınmasını müdafiə edir: (A) fərqiindəlik harada ölçülür (onlayn olan kodlaşdırma mərhələsindəmi yoxsa oflayn olan geri gətirmə mərhələsindəmi), (B) nə cür bir elementin hədəflənməsi, və (C) fərqiindəlik necə ölçülür (ölçmə aləti) [9, s.511-556].

Fərqiindəliyin gələn ikinci dil məlumatlarına diqqət edilməsi və ya bu məlumatların işlənməsi zamanı bir rol oynayıb oynamadığı ikinci dil əldə edilməsində getdikcə böyüyən bir mübahisəyə yol açmışdır. Bəzi tədqiqatçılar ikinci dil əldə edilməsində öyrənmə və fərqiindəlik arasında bir fərqliliyin olduğunu dəstəkləyərkən, digərləri bu fərqliliyi rədd etmişdir.

İkinci dil inkişafında fərqiindəliyin rolunu öz üzərinə götürən araşdırmalar iki metodoloji yanaşmaya ayrıla bilər: 1) fərqiindəlik eyni vaxtda və ya onlayn olaraq və ya 2) eyni vaxtda olmayan və ya oflayn olaraq ölçülmüşdür. İkinci dil əldə edilməsində eyni vaxtda fərqiindəlik ölçmələri, kodlaşdırma və ya formalaşma (inşa) mərhələsində, yəni öyrənənlər gələn məlumatları işləyərkən gerçəkləşir və səsli düşünmə protokolları və ya verbal məruzələri əhatə edir. Eyni vaxtda olmayan ölçmələr isə geri gətirmə və ya yenidən formalaşdırma mərhələsində, yəni məlumatlar işləndikdən sonra ortaya çıxır və anketləri, oflayn verbal məruzələri və ya verbal müsahibələri əhatə edir. Son zamanlarda bu ölçmənin potensial reaktiv təbiəti nəzərə alınanda eyni zamanlı verbal məruzələrin gerçəkliyi ilə əlaqəli bəzi metodoloji mübahisələr mövcuddur [10, s.269-292].

Bu məsələni təhlil edən araşdırmaların çox hissəsi səsli düşünməyən nəzarət qrupu ilə müqayisə edildiyində tapşırıq icrası zamanı səsli düşünmə səbəbi ilə öyrənənlərin əməliyyatlarında əhəmiyyətli bir dəyişiklik olması barədə məlumat verilməsə də, mövzu hələ də daha çox eksperimental tədqiqata ehtiyac duyur. Oxşar şəkildə, oflayn verbal məruzələr, şifahi müsahibələr, və ya stimullaşdırılmış təkrarlar kimi eyni zamanlı olmayan ölçmələr doğruluq və ya hafizə pozulması riski daşıyır, yəni təmin edilmiş məruzələr kodlaşdırma mərhələsində ilk məruzə qalma zamanı istifadə edilən gerçək müddəti əks etdirməyə bilər.

Ümumi olaraq bu strukturu əməliyyat vəziyyətinə gətirmək və ölçmək üçün onlayn verbal məruzələr istifadə edərək fərqiindəlik strukturunu müstəqil olaraq araşdıran tədqiqatların çoxu fərqiindəliyin xarici dil davranışı və öyrənməsi üzərindəki asanlaşdırıcı təsirlərinə eksperimental dəstək təmin edir kimi görünür. Qrammatik elementlər üçün fərq etmə və anlama səviyəsində fərqiindəlik ilə fərq etmə və anlama səviyyələri arasında orta fərqiindəlik səviyyəsi, yəni məruzə etmə səviyəsində fərqiindəliyi əhatə edən müxtəlif fərqiindəlik səviyyələri də göstərilmişdir. Martinez- Fernandez leksik elementlər üçün iki səviyyə bildirmişdir: a) tək bir söz aspektinin fərq edilməsi (yar söz forması, ya da mənası) və

b) iki söz aspektinin fərq edilməsi (yəni həm söz forması, həm də mənası). Buna əlavə olaraq, daha yüksək fərqiindəlik səviyyələri həm daha yüksək qəbul etmə və öyrənmə səviyyələrinə, həm də hipotezis testi və qayda formalaşmasının varlığına uyğun gəlir kimi görünür və Şmitdin fərq etmə hipotezində irəli sürdüyü iki fərqiindəlik səviyyəsi üçün eksperimental dəlil/ sübut təmin edir [6, s.210-228].

Ancaq bu günə qədər yalnız çox məhdud sayda çap edilmiş ikinci dil əldə etmə araşdırması dil inkişafının fərqiində olmayan (xəbərsiz) öyrənənlər arasında baş verib verməməsini birbaşa araşdırmışdır. Dolayısı və ya açıq öyrənməni təşviq etmək üçün yaradılan bir çox sözdə öyrənmə şəraitinin, öyrənmə şəraitinin tipinin ikinci dil inkişafı üzərindəki təsirlərini statistik olaraq analiz etmədən əvvəl eksperimental şəraitlərdə bu cür əməliyyatların mövcudluğunu təzahür etdirən eksperimental sübutlar toplamadığı nəzərə alınanda ikinci dil əldə edilməsində bu mövzu ilə bağlı araşdırmaların azlığı nisbətən narahat edicidir.

Bir şərait sonrası tapşırıqdakı performans ümumilikdə eksperimental daxil edilənlərə yerləşdirilmiş linqvistik məlumatın açıq (fərqiindəliklə) və ya gizli (fərqiindəlik olmadan) işlənməsində əldə edilən biliyə əsaslandığı hesab edilir. Bu fərziyə öyrənənlərin eksperimental informasiyanı işləyərkən eyni zamanlı məlumat toplayan bir neçə araşdırma tərəfindən yoxlanılmışdır. Bu araşdırmalar eksperimental vəziyyətdən asılı olmayaraq bəzi iştirakçıların yerləşdirdikləri vəziyyətləri təmsil etmədiklərini bildirmişdirlər. Bu məqsədlə fərqiində olmayan öyrənənlər ilə bağlı araşdırmalar növbəti bölmədə yaxından araşdırılacaqdır.

Fərqiindəlik olmadan öyrənmə

Hal-hazırda eksperimental informasiyaya məruz qalarkən əsas linqvistik qaydadan xəbərsiz olaraq kodlaşdırılan öyrənənlərin performanslarını araşdıran dörd nəşr edilmiş araşdırma vardır. Leov həm keyfiyyət (onlayn səsli düşünmə protokolları məlumatlarına əsaslanaraq), həm də kəmiyyət (oflayn prosedur məlumatlarına əsaslanaraq) analizləri istifadə edən hibrid bir dizayn istifadə etmişdir. Araşdırmasında İngilis dilində danışan 32 yetişkin ikinci dil öyrənənin ikinci dil formalarını (İspan dilində qaydasız preterit feillərin bu zamanda kök dəyişikliyi olan –er və ya –ir ilə başlayan üçüncü şəxsləri) daha sonra əldə etmələri və yaratmaları üzərində fərqiindəliyin ya da əksikliyin təsirini bildirmişdir. Fərqiində olmayan öyrənənlər arasında öyrənmənin həyata keçmədiyini bildirmişdir [3, s.557-84].

Uliyams fərqiində olmayan öyrənənlərin fərqiində olmadan öyrənmənin baş verməsinin sübutunu təmin edə biləcəyini bildirmişdir. Uliyams 2004- cü ildə metodoloji təkmilləşdirmələrlə hazırladığı tədqiqatı izləyərək iştirakçıların miniatur isim sinif sistemlərini fərqiində olmadan öyrənib öyrənməyəcəklərini test etmək üçün iki eksperiment həyata keçirmişdir. Araşdırmalarındakı 41 iştirakçı müxtəlif dil və dil biliyi ilə əlaqəli keçmişlərə sahib idilər. Uliyamsın eksperimentlərində istifadə edilən ismi ifadələr *ge*, *ro*, *ul*, *ne* olmaqla dörd yeni təyinedicilərdi. *Gi* və *ro* “yaxın” (near) sözünün ingilis dilində

tərcümə qarşılığı, *ul* və *ne* isə “uzaq” (far) sözünün qarşılığıdır. Bu təyinedicilər eyni zamanda canlılıq dəyərləri də daşıyırlar: *gi* və *ul* canlı, *ro* və *ne* isə cansızdır. Nəticələr fərqiində deyil olaraq təsnif edilən iştirakçıların bir çoxunun qiymətləndirmə tapşırığı zamanı düzgün ismi ifadəni əhəmiyyətli bir ölçüdə şansı üzərində bir səviyədə seçəbildiyini aşkar etmişdir [16, s.183-203].

İki araşdırmada ifadə edilən mübahisəli nəticələr, Leov və Uliamsın araşdırmaları arasında müxtəlif fərqlərin olduğu nəzərə alınanda təəccübləndirici deyildir. Bu fərqlər arasında öyrənmə ölçmələri (dörd variantlı çox seçimli tanıma qiymətləndirmə tapşırığına qarşı iki variantlı çox seçimli qiymətləndirmə tapşırığı), fərqiindəliyin kodlaşdırılması (fərqi etmə səviyəsində qarşı anlama səviyəsi), və fərqiindəliyin ölçülməsi səviyəsi (kodlaşdırma və geri gətirmə səviyələrinə qarşı yalnızca geri gətirmə səviyəsi) yer alır [2, s. 333-55].

Hama və Leov kodlaşdırmanın eyni zamanlı (sinxron) mərhələsində, test mərhələsində və eksperimental məruz qalmadan sonra (geri gətirmə mərhələsi) məlumat toplamaq üçün hibrid bir dizayn istifadə edərək Uliyamsa yenidən istinad etmişdirlər. Buna əlavə olaraq, araşdırma Uliamsın araşdırma dizaynını metodoloji olaraq genişləndirərək öyrənənlərin prosesləri daha dərinə tədqiq etmək üçün (a) təhsil kontekstini təqlid etmək üçün öyrənənlərin variantlar seçimində məsafənin varlığını (yəni, canlılıq üstəgəl məsafə) daxil etmək üçün çoxseçimli testindəki element sayısını (iki yerinə dörd) artıraraq, (b) çox seçimli testə əlavə olaraq bir istehsal testi daxil edərək və (c) həm öyrənmə, həm də test mərhələləri üçün eyni modallığı təmin edərək [1, s. 91-465].

Kəmiyyət təhlilləri kodlaşdırma və ya formalaşdırma (inşa) mərhələsində fərqiində olmayan öyrənənlərin həm canlılıq, həm də məsafə məlumatlarını əhatə edən variantlar arasından düzgün təyinedici-isim kombinasiyasını seçmə və ya yaratma bacarığına sahib olmadıqlarını aşkar etmişdir. Bu hal istifadə edilən tədqiqat metodologiyasının tipində, məlumatı forma və ya ismi ifadə səviyəsində müqayisədə cümlə səviyəsində işləmək üçün lazım olan koqnitiv cəhd səviyəsindən, xarici dil əvvəlki biliyindən (Uliyamsın araşdırmasında bu dəyişən öyrənmə təsirləri ilə əlaqələndirilmişdir), qiymətləndirmə tələblərinin hansı rejimə verildiyindən qaynaqlana bilər. Keyfiyyət məlumatları daxil olan informasiyaya məruz qalmanın fərqli mərhələlərində göstərilən proseslərin bu növ bir fərqiindəliyin eyni zamanlı olmayan geri gətirmə mərhələsində tam olaraq məruzə edilə bilməyəcəyi nəzərə alındığında, fərqiindəlik strukturunun fərqli qaynaqlarda, yəni həm onlayn, həm də oflayn olaraq ölçülməsinin əhəmiyyətini vurğulayır [4, s.113-55]

Göründüyü kimi ikinci dil əldə etmədə fərqiində olmayan öyrənənləri tədqiq edən əvvəlki araşdırmalar koqnitiv psixologiyada məruzə edilənlərə oxşar ziddiyyətli nəticələr ortaya qoyurlar. Araşdırma fərqiindəliyin varlığının (və buna uyğun olan səviyyələrin) əldə etmə və öyrənmə üzərində asanlaşdırıcı bir təsirə sahib olduğunu açıq şəkildə göstərəkən, öyrənmənin həqiqətən də fərqiində olunmayan bir situasiyada gerçəkləşib gerçəkləşmədiyini

bildirmək üçün fərqudə olmama strukturu haqqında daha çox tədqiqata ehtiyac olduğu açıqdır [5, s.13-10].

Ədəbiyyat

1. Hama, M., & Leow, R. P. (2010). *Learning without awareness revisited: Extending Williams (2005)*. *Studies in Second Language Acquisition*, 32(3), 465–491.
2. Leow, R. P. (1993). *To simplify or not to simplify: A look at intake*. *Studies in Second Language Acquisition*, 15, 333–355.
3. Leow, R. P. (2000). *A study of the role of awareness in foreign language behavior: Aware vs. unaware learners*. *Studies in Second Language Acquisition*, 22, 557–584.
4. Leow, R. P. (2001). *Attention, awareness and foreign language behavior*. *Language Learning*, 51, 113–155.
5. Leow, R. P., Johnson, E., & Zárata-Sández, G. (in press). *Getting a grip on the slippery construct of awareness: Toward a finer-grained methodological perspective*. In C. Sanz & R. P. (Eds.), *Implicit and explicit conditions, processes and knowledge in SLA and bilingualism*. Washington, DC: Georgetown University Press, 10-15
6. Martínez-Fernández, A. (2008). *Revisiting the involvement load hypothesis: Awareness, type of task and type of item*. In M. Bowles, R. Foote, S. Perpiñán, & R. Bhatt (Eds.), *Selected proceedings of the 2007 Second Language Research Forum* (pp. 210–28). Somerville, MA: Cascadilla.
7. Robinson, P. (1995a). *Attention, memory, and the “noticing” hypothesis*. *Language Learning*, 45, 283–331.
8. Robinson, P. (1995b). *Aptitude, awareness, and the fundamental similarity of implicit and explicit second language learning*. In R. W. Schmidt (Ed.), *Attention and awareness in foreign language learning (Technical Report #9)*, (pp. 303–57). Honolulu, Hawaii: University of Hawai’i.
9. Rosa, E., & O’Neill, M. (1999). *Explicitness, intake, and the issue of awareness: Another piece to the puzzle*. *Studies in Second Language Acquisition*, 21, 511–556.
10. Rosa, E. M., & Leow, R. P. (2004). *Awareness, different learning conditions, and L2 development*. *Applied Psycholinguistics*, 25(2), 269–292.
11. Schmidt, R. (2001). *Attention*. In P. Robinson (Ed.), *Cognition and second language instruction* (pp. 3–32). New York, NY: Cambridge University Press.
12. Schmidt, R. W. (1990). *The role of consciousness in second language learning*. *Applied Linguistics*, 11, 129–158.
13. Schmidt, R. W. (1993). *Awareness and second language acquisition*. *Annual Review of Applied Linguistics*, 13, 206–226.

14. Tomlin, R. S., & Villa, V. (1994). *Attention in cognitive science and second language acquisition*. *Studies in Second Language Acquisition*, 16, 183–203.
15. Williams, J. (2005). *Learning without awareness*. *Studies in Second Language Acquisition*, 27, 269–304.
16. Williams, J. N. (2004). *Implicit learning of form-meaning connections*. In J. Williams, B. VanPatten, S. Rott, & M. Overstreet (Eds.), *Form-meaning connections in second language acquisition*
17. Egi, T. (2008). *Investigating stimulated recall as a cognitive measure: Reactivity and verbal reports in SLA research methodology*. *Language Awareness*, 17, 212–228.

THEORIES ON THE ROLE OF ATTENTION, COMPREHENSION, AND DISCRIMINATION IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Shabnam Jafarova

Baku State University, Baku, Azerbaijan

In this research, the role and importance of attention, awareness and noticing in foreign language acquisition have been theoretically and empirically investigated. From the data derived from this research, although there are various disagreements to certain degree between scientists and scientific workers, it can be conducted that attention, noticing possess great importance while learning a second foreign language and foreign language acquisition or developing can become one of the most difficult issues without these. At the same time, provisions relating to effective learning of grammatical forms by means of Focus On Form method put forward by Catherine Doughty and Jessic Williams have been explained in the study. Also, In the study Schmidt's Noticing Hypothesis, Tomlin and Villa's Functional Model of Input Processing In SLA, Robinson's Model of the Relationship Between Attention and Memory directly reflected the role of attention, noticing and awareness.

In addition, the article also mentions the views of authors such as Leow, Johnson Sarate-Sandez on attention, noticing and awareness, and various methods that measures them are also added. At the same time, conflicting ideas and theories related to the possibility of foreign language learning with awareness and without awareness are also mentioned.

Key words: attention, awareness, foreign language acquisition, understanding, theory, detection

ТЕОРИИ О РОЛИ ВНИМАНИЯ, ПОНИМАНИЯ И ДИСКРИМИНАЦИИ В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Шабнам Джафарова

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

В данном исследовании были теоретически и эмпирически изучены роль и значение внимания, осознания и подмечания в овладении иностранным языком. На основании данных, полученных в ходе исследования, несмотря на то, что между учеными и научными работниками в определенной степени

существуют разногласия, можно утверждать, что внимание, осознание и подмечание имеют огромное значение при изучении второго иностранного языка, и без них овладение иностранным языком или его развитие может стать одним из самых сложных вопросов. В то же время в исследовании были разъяснены положения, касающиеся эффективного обучения грамматическим формам с помощью метода Focus On Form, выдвинутые Кэтрин Доути и Джессик Уильямс. Также в исследовании нашли отражение гипотеза замечания Шмидта, функциональная модель обработки входных данных в SLA Томлина и Вилла, модель взаимосвязи внимания и памяти Робинсона, непосредственно отражающая роль внимания, замечания и осознания.

Кроме того, в статье упоминаются взгляды таких авторов, как Леоу, Джонсон Сарате-Сандез, на внимание, замечание и осознание, а также приводятся различные методы их измерения. В то же время упоминаются противоречивые идеи и теории, связанные с возможностью изучения иностранного языка с осознанием и без осознания.

Ключевые слова: внимание, осознанность, овладение иностранным языком, понимание, теория, обнаружение

Daхil oldu: 03.07.2024;

Çара qəbul edildi: 30.07.2024;

Çap edildi: 05.09.2024

HYBRID SPACES OF IDENTITY NEGOTIATION IN ABOULELA'S *THE TRANSLATOR* AND *MINARET*

Inas Laheg

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

e-mail: inas.laheg@adu.edu.az

DOI: 10.30546/.2960-1967.2024.1.45

Summary. The current study explores Leila Aboulela's depiction of identity crisis in hybrid spaces of acculturation in her novels, *The Translator* and *Minaret*. Accordingly, attention is brought to aspects of alienation, displacement and the dynamics of exile as a realm of cross-cultural and hybrid exchange. Henceforth, focal to this analysis is Homi Bhabha's elucidation of the concept of hybridity as a process of cultural mingling. In addition, it relies on postcolonial critics conception of identity. The journeys of Sammar and Najwa unveiled the fluidity of immigrants identity and the power of hybridity in reforming one's self-image. Crisis, in particular, is rather prefigured as a moment of in-between the protagonists' previous state of cultural stability and a newly generative and adaptive version. It rather raptures the stagnation of cultural purity and fuels plurality.

Key words: alienation, diaspora, displacement, hybridity, in-betweenness

Introduction

Leila Aboulela, of *The Kindness of Enemies* fame, is prefigured as a promoter of the avant-garde of contemporary Anglo-Arab literature that has gained as much appeal and recognition inside of the UK as outside of it. Her writing dives deeply into the diverse tapestry of postcolonial, diasporic, and Muslim women's experiences in Western exile. Being born, raised, and lived in a hybrid household, Aboulela seeks to soften the ordeals of exile, as she declares in her interview with Keija Parssinen "I am looking for a place of compassion, a place in which the traveler can share the baggage they carried with them, a place to hum the yearning for home" [3]. Focal to Aboulela's narratives is the exilic women's confusion on the roads of in-betweenness. Hence, her stories as groundwork to initiate cultural identity re-negotiation, lay the way to an endlessly suggestive and liberating horizon. Aboulela's novels through employing manifold and unprecedented narrative voices and perspectives, ranging from widows and female teenagers to historical heroes, encapsulate the intricacy of the patriarchal and the East-West tensions.

Aboulela has pinpointed discourses of a forsaken and marginalized periphery in either country, the homeland, and the exile. She aspires to humanize the other. She has voiced the underrepresented and vulnerable stories of the female diaspora, torn between cultural loyalties to a departed motherland and the freedom endowed by a host country. Redolent with juxtaposing images of the exotic East and embellished West, Aboulela's writing unearths the struggles of identity construction in a fluid, unsettled environment that usually merges a

fragmented present with a deeply rooted and intricate past. Such disturbed narratives usually reflect the psychological turmoil of their agents in a journey of transition.

Emblematic of Leila Aboulela's rich realm of cultural clash representation and female identity confusion, is her widely acclaimed novels, *The Translator* and *Minaret*. Both narrate stories of uprooted protagonists, bringing about their past, cultural heritage and nostalgic memories. The narratives proceed back and forth in a temporal and spatial fluctuation. The novels unfold contradicting stories of a protagonists haunted by their past. Whilst the past takes a form of memories in Sammar's life, it is embodied by Anwar in Najwa's case. The former, Sammar, with a foot in the UK, struggles to put the other in the homeland; the latter, Najwa, unable to transcend her traumatic fleeing from Sudan leaves the motherland in attempts to seep into the exile.

The Translator revolves around Sammar, who is an immigrant widow living in Aberdeen, Scotland. Sammar, who lost her Sudanese husband in a car accident, is overwhelmed with memories and nostalgia for her homeland. Sammar lives with the anxiety of being not accepted by her in-laws in Sudan and the depression of cultural alienation in Aberdeen. However, her work as a translator brings about a crossroad between her and Rae, a university professor specializing in Middle East studies. His emphatic tolerance leads Sammar to reconsider and rethink her sense of belonging. Sammar takes refuge and faith in love to reinforce a sense of homeliness.

Conversely, *Minaret* opens with Najwa's stories about her family and friends in Sudan, as children of high-ranked statesmen. The next pages, however, bring about political unrest that accumulated in the execution of her father and their fleeing to the UK. In London, her brother becomes a drug addict and then he is sentenced to fifteen years in prison whilst her mother dies after fighting an irremediable disease. Najwa, uprooted and lonely, reconnects with her ex-boyfriend, who further troubles her life and exploits her money. On the edge of the abyss, her major life rerouting unfolds.

Whilst Sammar was induced to follow the society's tradition and norms, Najwa was urged by the men surrounding her to distance herself from religion and rather display liberal thinking as a manifestation of progression and socially high rank. Moving from Sudan to London, the novels are loaded with motifs of displacement and spatial disturbance. Sammar and Najwa are portrayed as spatially trapped characters. Akin to postcolonial writing, which usually centres around stories of previously-colonized people's dislocation and relocation, herein, displacement is prefigured as a space of identity re-negotiation. Displacement which is beyond a simplistic experience of spatial dwelling, rather extends to embody a 'multi-dimensional' occurrence [4, p.89] that deviates from the subject's sense of identity and ideology. The displaced individual lives in a perpetual sense that Heidegger terms as *unheimlich*, which could be translated as 'unhousedness' or more accurately 'not-at-home-ness' [4, p.86], that is a sense of unrepairable loss engulfing their perception of the present.

Under the discussion of postcolonial and diasporic writing, as such *The Translator*, terms such as diaspora, borders, and politics of location become collateral and instantly indicative of each other. They serve as a conceptual framework for a historized surveys and studies that aim to examine modern migration flows of people and the intersection of their cultures [6, p.16]. Diaspora brings about definitive questions and perspectives of home, nevertheless how, when, and in what form and under which situations such repetitive questions rise into the fore, or how the subjects, the host and native country address them, disclose insights about the social, ideological and historical peculiarities of a certain diaspora. The very willingness of the subjects for (not) returning to the country of ‘origin’ is decisive and emblematic of their ideological orientations and investments [6, p.189].

Nevertheless, concomitant of diaspora studies is the surfacing of hybridity issues and identity crisis struggles. Identity, as indicated in the *Oxford Dictionaries*, is derived from the Latin ‘identitas’ and ‘idem’ which could be translated into English as ‘sameness’ [14]. In the Cambridge Dictionary the term is defined as the feeling of being similar and, likewise, of being different from others [7]. Accordingly, the conception of identity is doomed as an ephemeral and unstable balance between ‘difference and sameness’. In particular, as Modarres Ali states “immigrants are nomads of the identity landscape, occupying the fringe until there is nothing left but the fringe” [13, p.3]. Henceforth this study approaches Sammar’s and Najwa’s identity confusion and their contradicting and simultaneous sense of difference from and sameness with people in the exile and homeland alike.

It is argued that through her novels *The Translator* and *Minaret*, Leila Aboulela denounces discourses of cultural purity. She advocates the importance of hybridity and malleability in the immigrants’ construction of a balanced and solid identity. In the confines of exile, immigrants are induced to transcend the stagnation of cultural rigidity. At the same time, both protagonists, Sammar and Najwa, accentuate the necessity of one’s re-rooting to his/her ideological heritage, so as not to be drowned by Western social and cultural impositions.

Hybridity and In-betweenness

The characters’ construction of identity is based on the premises of both conceptions of hybridity and liminality. Each in her unique way, Sammar and Najwa try to pass the bridge of in-between the UK and Sudan back and forth appropriating and shedding cultural mores from either and subduing to neither. Hybridity, which has been transcended beyond the limiting notions of racial mingling and purity, lays a binder of clear relevance between the last centuries racial classifications and nowadays discourses of cross-culturalism [17, p.250]. As Leela Ghandi adds in her book, *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*, the concept of ‘in-between-ness’ as bound by the problematic of ‘hybridity’ is streamlined and funneled by the overarching concept of ‘diaspora’ and its properties [9, p.131]. Leela Ghandi further

describes the encounters with the Other as sites of the ‘third-space’ of cultural exchange, reciprocity, and translation.

Herein, boundaries deterritorialize, dissolve, and merge to birth a reterritorialization, a ‘place of hybridity’ and indefinite zone that celebrates cultural plurality and impurity [9, p. 131]. Likewise, Sammar and Najwa dwindle in between dual modes of existence. Their stay in exile renders the UK as a third-space of acculturation. They are portrayed as neither solely belonging to the UK nor to Sudan. The more they stay in exile, the more they become attentive to the existence of differences between them and their surrounding.

The Translator implements a version of hybridity that is explained by Bhabha in his book, *The Location of Culture*. Accordingly, the East-West encounters are not simply with a unilateral impact, where one is utterly and exclusively dominating the other. Such confrontations transcend the discourses of purity and the idea of single polarity dominance and rather reshape both sides in an ambivalent relationship. They indicate “a period of complex and varied cultural contact and interaction” [11, p.1]. In other words, the imperial/colonial West implicitly absorbs and appropriates the cultural properties of its counterpart East.

Such a presumption is remarkable in Rae’s hybrid attitude. Even though he is Scottish he is a strong advocator of the oriental world and its culture. Rae manifests a hybrid lifestyle, through which his house is ornamented with pictures of East architectural and cultural legacies as the novel narrates, “On the wall [of his kitchen], there was a print of the Uleg-Beg Mosque in Samarkand, its exterior designed with the interlacing, intricate patterns of Islamic art.” [2, p.19]. Rae’s constant defence and emphatic tolerance towards Easterners surface as a sequel to his voyages to north African countries and subsequent contact with people over there. His attitude serves as an epitome of the ambivalence of such contacts and proves the reciprocity and hybridity of such encounters.

Minaret depicts that “one is not claiming what is “self” against “other” one. Rather it is understood in scrutinizing how self and other, ... east and west ...are intermingled and blended in the postcolonial world as a result of their multifaceted contacts” [10, p.60]. The hybridity of the protagonist is flagged at the onset of the novel. Najwa’s family’s summer vacations in London, their eagerness to the Western lifestyle, and her father’s liberal thinking decline her cultural pure pertinence to the Eastern world. Hybridity is further manifest in the changed habits and lifestyle of Najwa after she moved to live in the UK. Wearing short skirts, as she describes, “In Khartoum I would never wear such a short skirt in public. I might wear it at the club or when visiting friends by car” [1, p.120], and later the veil, protrudes her as a hybrid and ambivalent character. Najwa’s narrative manifests double vision that confluence both worlds.

Female Identity Crisis

In her book, *Colonial and Postcolonial Literature: Migrant Metaphors*, Boehmer pins identity down as one's distinction of all that is pertained as self from that is discerned not to be self [5, p. 76]. Further to such a definition, Mercer tackles the issue of identity crisis as the moments "when something thought to be altered, intelligible and stable is dislodged by the experience of uncertainty and instability" [12, p.43]. The notion of identity in *The Translator* moves from Sammar's belief of herself as solely a Sudanese, and all else excluded, to the recognition of a further appendix, particularly contradictory to the pre-existent entity. An appendix that belonged to what she believed she was not to be. Aberdeen was gradually occupying much of Sammar's self-image and identity. Her wish to return to Aberdeen in spite of her husband's death and her going back to Sudan unveil her homely attachment to the place she viewed as exile. In *Minaret*, however, Najwa was waking up to an opposite reality. Her attempts to lead a Londoner-like lifestyle through embracing Western culture fell short of catering the peace it promised.

The identity crisis that Sammar and Najwa experienced was an accumulation of both the sense of uprootedness and then the processing of irreconcilably antithetical identity affiliations. In the ongoing process, the borders between the self and the other became obscure and intersected. As Edward Said accentuates in the settlements of displacement and the seclusion of exile, assertion to a collectivity and sense of identity—what one is (not), what his/ her loyalties (do not) affiliate to, and where they (do not) belong to, are no longer at anchor. Herein, they become, "the 'other', an opposite, a flaw in the geometry of resettlement, an exodus" [15, p.16-17].

Indeed, what they believed they were (not), ceased to be a clear-cut. Such paradoxical feelings of identity conflict are manifest in the mere fact of living 'here', yet remembering or pondering upon that is 'there', as Aboulela states, "she was heavy with other loyalties, full to the brim with distant places, voices in a language that was not his own" [2, p.29]. They were required to superimpose and re-frame their loyalties and affiliations. A realization marked in Najwa's awareness of her inner voice, "But that was exactly where I got lost. I did not want to look at these big things because they overwhelmed me. I wanted me, my feelings and dreams,..." [1, p.222].

Identity crisis is prefigured in their attempts to move from one identity status of obscurity to another of fulfillment and realization. Hence, drawing on Erik Erikson's scheme of identity development, crises embody passages and spaces of in-betweenness, binding and, correspondingly, separating the subsequent phases of psychological development from the preceding ones [8, p.4]. Identity confusion prefigures as one's simultaneous attempts to continually fit in their societal environment and likewise to comply with their rising sense of subjectivity and individuality, as a result of one's constant re-assessment and introspection of the inner self and their surroundings and the discrepancy between the two. Accordingly,

identity crisis evidences the presence of building tension between one's past commitments and the piling of newly accumulating insights and encounters with the self and society.

Accountable of their identity confusion is the postcolonial conception of otherness, 'them', as a referential contrary to distinguish one's or a nation's identity and ideology, 'us'. Such is manifest in Sammar's discussion with her friend Yasmin, who always had "a habit of making general statements starting with 'we', where 'we' meant the whole of the Third World and its people" [2, p.11]. For both protagonists, crisis is fuelled by the sense of neither belonging to a country of origin nor fully affiliating to the UK, where they are made self consciousness of their differences and implicitly compelled to live with a perpetual pursuit of refining and hiding those differences.

As Edward Said's explains in his book, titled *Reflections on Exile and Other Essays*, the sense of not belonging is fended off by being part of a community that shares a common place, traditions, language, and culture [16, p.176]. Individuals, lacking such social and cultural constituents, are destined to the errands of filling such a void. Answers to questions of the whereabouts of beyond the sea mother language, religion, and customs heap up to occupy the utmost importance of their existence.

Conclusion

This research paper has mined into the depths and confines of immigrants' identity confusion in culturally hybrid abodes through probing Leila Aboulela's depiction of exile. In her novels *The Translator* and *Minaret*, which trace the paths of two young Sudanese women in the UK, displacement, and alienation are accentuated as incentives of the immigrants' identity crisis and likewise as a subsidiary of their acculturation and ambivalence of vision. Through shedding light on hybridity as a cultural mechanism of generative exchange and blending, Sammar and Najwa, despite their differing storylines, are by the end of each novel representative of hybrid yet balanced characters that are not overwhelmed by the imperial dominant culture.

References

1. Aboulela, L. (2005). *Minaret*. Black Cat.
2. Aboulela, L. (2007). *The Translator*. Open Road + Grove/Atlantic.
3. Aboulela, L. (2019, October). Writing as Spiritual Offering: A Conversation with Leila Aboulela (K. Parssinen, Interviewer). In *World Literature Today*. <https://www.worldliteraturetoday.org/2020/winter/writing-spiritual-offering-conversation-leila-aboulela-keija-parssinen>.
4. Ashcroft, B. & Griffiths, G. & Tiffin, H. (2013). *Post-Colonial Studies: The Key Concepts*, 3rd edition. Routledge.
5. Boehmer, E. (2005). *Colonial and Postcolonial Literature: Migrant Metaphors*. Oxford University Press.

6. Brah, A. (2003). *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*, Routledge.
7. Cambridge dictionary, (2023). definition of identity. In *dictionary.cambridge.org*. [Online]. Available: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/identity>. [Accessed: 22- Feb- 2024].
8. Fleming, J. (2004). *Erikson's Psychosocial Developmental Stages*. (Doctoral thesis). University of Arizona.
9. Gandhi, L. (2019). *Postcolonial Theory: A critical Introduction*, 2nd edition, Columbia UP.
10. Geremew, P. (2021). Hybridity in Postcolonial Indian Novel: The Novel Heat and Dust in Focus. In *Communication and Linguistics Studies*. Vol. 7, No. 3, pp. 57-63. DOI: 10.11648/j.cls.20210703.13.
11. Huddart, D. (2006). *Homi K. Bhabha*. Routledge.
12. Mercer, K. (1995). Welcome to the Jungle Identity and Diversity in Postmodern Politics. In *Identity: Community, Culture, Difference*, edited by Jonathan Rutherford, London, Lawrence & Wishart, pp. 43–70.
13. Modarres, A (2005). Alienation, Resistance, and Transnationalism, Theory and Policy No.1, Available at <https://www.patbrowninstitute.org/documents/publications/TheoryandPolicyI.pdf>.
14. Oxford dictionaries, (2023). definition of identity. In *oxforddictionaries.com*. [Online]. Available: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/identity>.
15. Said, E. (1986). *After the Last Sky*. Pantheon Books.
16. Said, E. (2000). *Reflections on Exile and Other Essays*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
17. Smith, A. (2004). Migrancy, hybridity, and postcolonial literary studies. In N. Lazarus (Ed.), *The Cambridge Companion to Postcolonial Literary Studies* (pp. 241–261). Cambridge University Press.

ABOULELA'NIN TƏRCÜMƏÇİ VƏ MİNARƏDƏ KİMLİK DANIŞIQLARININ HİBRİD MƏKANLARI

Inas Laheg

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Hazırkı araşdırma Leyla Aboulela-nın *Tərcüməçi* və *Minarə* romanlarında akkulturasıyanın hibrid məkanlarında şəxsiyyət böhranı təsvirini araşdırır. Müvafiq olaraq, mədəniyyətlərarası və hibrid mübadilə sahəsi kimi özgəninkiləşdirmə, yerdəyişmə və sürgün dinamikasına diqqət yetirilir. Bundan sonra, bu təhlilin mərkəzində Homi Bhabha-nın hibridlik anlayışının mədəni qarışma prosesi kimi aydınlaşdırılması dayanır. Bundan əlavə, o, postkolonial tənqidçilərin şəxsiyyət konsepsiyasına

əsaslanır. Sammar və Nəcvanın səyahətləri immiqrant şəxsiyyətinin axıcılığını və mənlilik imicini islahat etməkdə hibridliyin gücünü ortaya qoydu. Xüsusilə böhran daha çox baş qəhrəmanların əvvəlki mədəni sabitlik vəziyyəti ilə yeni yaranan və uyğunlaşan versiya arasında bir an kimi təxmin edilir. Bu məqalə Aboulela'nın daha çox mədəni saflığın durğunluğunu coşdurən və plüralizmi gücləndirən hibridlik versiyasını nümayiş etdirdiyi qənaətinə gəlir. Qəhrəmanlar digərinin mədəni səltənətinə girmək üçün kifayət qədər qeyri-müəyyən, lakin onun təxribatçı gücü ilə boğulmaq üçün yaxşı köklənmiş kimi təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: özgələşmə, diaspora, köçürmə, hibridlik, aradalıq

ГИБРИДНЫЕ ПРОСТРАНСТВА ПЕРЕГОВОРОВ ОБ ИДЕНТИЧНОСТИ В КНИГЕ Л. АБУЛЕЛЫ «ПЕРЕВОДЧИК» И «МИНАРЕТ»

Инас Лахег

Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

Настоящее исследование рассматривает кризис идентичности в гибридных пространствах аккультурации в романах Лейлы Абулелы «Переводчик» и «Минарет». Автор обращает особое внимание на аспекты отчуждения, перемещения и динамики изгнания как сферы межкультурного и гибридного обмена. В центре внимания данного анализа находится точка зрения Хоми Бхабхи о концепции гибридности, как процесса культурного смешения. Кроме того, автор обращается к концепции идентичности постколониальных критиков. Путешествия Саммары и Наджвы раскрыли изменчивость идентичности иммигрантов и силу гибридности в реформировании самооценки. Кризис, в частности, скорее предвосхищается как момент между предыдущим состоянием главных героев. В статье, автор приходит к выводу, что Абулела продемонстрировала версию гибридности, которая восхищает стагнацией культурной чистоты и питает плюрализм. Персонажи изображаются достаточно амбивалентными, чтобы вторгнуться в культурную сферу другого, но глубоко укоренившимися, чтобы быть подавленными его подрывной силой.

Ключевые слова: отчуждение, diaspora, перемещение, гибридность, промежуточное положение.

Daxil oldu: 03.07.2024;

Çара qəbul edildi: 30.07.2024;

Çap edildi: 05.09.2024

THE HISTORY OF SELJUK STATE IN ENGLISH HISTORIOGRAPHY

Mushfiq Bayramov

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

e-mail: Mushfiq76mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2024.1.53

Summary. The Seljuks, who established an independent state in Khorasan after the Dandanakan war, became one of the largest empires of the Middle Ages as a result of successful wars. In 1071, they caused important changes in the political map of the world with their historic victory over the Byzantine emperor Roman Diogenes. Studying the history of the Seljuk state, which played an important role in the political, economic and cultural life of the world, has always been the focus of Turkish-Islamic historians as well as European historians. Since the middle of the 19th century, many works have been written on this topic in European historiography. The present article is devoted to the study of the Seljuk state in British historiography, which is one of the most developed states in Europe. British orientalists Ann Lambton, Charles Spencer Pecoock, Scott Redford, Carol Hillenbrand, Robert Hillenbrand and others have conducted research on various problems of the Seljuk state. In the article, research works related to the topic in English historiography were collected and the level and directions of studying the topic were determined.

Key words: Seljuk state, historiography, research, England, culture

Introduction

The Seljuk state, which became a great empire shortly after the victory over the Ghaznavids in 1038, played an important role in Turkish-Islamic history, as well as in world history. The Seljuks whose lider was Tugrul beg Ibn Mikail gathered and united all turks and muslim world under one flag of islam. It was the age when Muslims ruled in the whole world. They are most famous for their invasions and battles against the Byzantine Empire and later their role in the First Crusade

In this regard, the history of the Seljuk state has always been the focus of researchers. Both Turkish-Muslim and Christian historians have devoted numerous scientific research works to various problems of the Seljuk state. The first studies on the history of the Great Seljuk state in European historiography were conducted in the middle of the 19th century. Starting from this period, many well-known European orientalists have studied the history of the Seljuk state in various directions, and these studies are still being continued. England is one of the Western European countries that has conducted extensive scientific research on the history of the Seljuks. Starting from the second half of the 19th century, British historians Ann Lambton, Charles Spencer Pecoock, Scott Redford, Carol Hillenbrand and others conducted research on the political, economic and cultural life of the Seljuk state and published numerous research works on this topic.

English historiography of the seljuk State

One of the first researchers of the Seljuk state in British historiography is the orientalist Clifford Edmund Bosworth, a specialist in Arab and Iranian history. He is the author of substantial works on many aspects of Iranian and Islamic history. The researcher's "The Political and dynastic history of the Iranian world", "The new Islamic dynasties. A chronological and genealogical manual", "The Ghaznavids, their empire in Afghanistan and Eastern Iran 994–1040", "The later Ghaznavids, splendor and decay: the dynasty in Afghanistan and northern India 1040–1186", etc. His works are devoted to the study of the Islamic world and the history of the Seljuks.

"The Political and dynastic history of the Iranian world" written in 1968 is a valuable work for the history of Iran and the Seljuk state. The chronological framework of the 200-page work covers the historical period from the 10th century to 1217. There is given detailed information about the political history of the Seljuk state, starting from the great Seljuk Sultan Togrul Bey to the Iraq Seljuk atabays in this work.

However the author's idea that the Seljuks were nomadic shepherds and they have come from races of low cultural development is unacceptable. Thus, the researcher writes in the introductory part of the work: For about a thousand years - indeed, until our century - Iran was generally ruled by non-Persian, usually Turkish, and sometimes Mongol or Kurdish dynasties. This rule at the highest level had less effect on the national psychology and literary consciousness of Iran than might have been expected, for all the foreign ruling dynasties came from races with a low level of cultural development, and thus they lacked the necessary administrative experience to rule a state" [2, p.1].

The researcher's opinion that the Seljuks lag behind the Persians in the field of administrative management is somewhat true. This is confirmed once again by the presence of Persians in administrative positions in the Seljuks.

However, in other areas of cultural development, the Seljuks were not far behind the Persians. Carpet weaving, tile making, calligraphy, ceramic production, production of ornaments, miniature art and etc. are widespread in Seljuks and have reached a high level of development. This was the result of historical experience from centuries.

Clifford Edmund Bosworth also translated into English historical sources written about the history of the Seljuk state. One of the works he translated into English about the history of the Seljuk state is Sadraddin Ali al-Huseini's "Akhbar ad-Dawlat as-Seljuqiya" ("News about the Seljuk State"), which was probably written in the first quarter of the 13th century. The text is a chronicle of the Seljuk dynasty, which emerged in the lands of Iran, ruling the Middle East countries as far as Turkey, Syria, Iran and eastern Afghanistan in the 11th and 12th centuries. The work is one of the key primary documents on the history of Western Persia and Iraq in the 11th and 12th centuries [3].

Harold Bowen is one of the first orientalists who conducted research on the history of the Seljuk state in English historiography. The researcher's article entitled "Notes on Some Early Seljuqid Viziers" written 1957 is about the ministerial bureaucratic organizations that entered the Islamic world during the Abbasid caliphate. He states that the Seljuks, who established an independent empire after successful struggles against the Ghaznavids until 1040, also accepted the position of vizier and kept it in their organizational structure. In the article during the reign of Togrul Bey ibn Mikayil, the first ruler of the Seljuks (1040-1063), are investigated the position of minister in the state organization and the persons elected to the rank of minister. Referring to historical sources, the author writes that during the reign of the first ruler of the Seljuks, six statesmen were appointed to this position: Abu al-Qasm Salar Bukkan, Abul-Fath ibn Razi, Ali ibn Abdullah Juwayni, Nizam al-Mulk Abu Ahmad Muhammad Dehistani, Reisu'r-Ruesa Abu Abdullah al-Husayn (Hasan) ibn Ali ibn Mikayil, Amid al-Mulk Kunduri and gives detailed information about their identity separately [1, p.141].

One of the main researchers of the Seljuk state in English historiography is Ann Lambton. A.K.S. Lambton or "Nancy" Lambton was an English historian and expert on medieval and early modern history, the Persian language, Islamic political theory, and Persian social organization. The orientalist scholar wrote numerous works on the political, social, economic and administrative history of Iran's geography in a wide historical chronology, starting from the Islamic conquests to the middle of the 20th century, and mostly touched on the issues of Iran's social, economic, administrative, religious, sectarian and cultural origins.

Graduating the school of Oriental Studies in London. In 1935, A.K.S. Lambton began researches in Iran in 1936-1937. His first researches covers the period of Seljuks of Iran. In 1939, under the leadership of Ross, the School of Eastern Studies on the topic of Seljuk, he completed his dissertation entitled "Contribution to the Study of Seljuks Institutes". This work is summarized in the article "The Internal Structure of The Seluk Empire" written by the author in 1968. As the author mentions in the introductory part of the research paper, this topic has not been investigated before. he tried to give a description of different Seljuk groups for the first time by examining numerous sources related to the history of the Seljuks [6, p.4].

The chronological framework of this work covers the period from the appearance of the Seljuks on the historical scene to the end of the reign of the Great Seljuk Sultan Sanjar. After giving brief information about the territory of the Great Seljuk Empire in the introduction, the author described various Seljuk enterprises, organizations and their development conditions.

In addition, the researcher's works - "Aspects of Saljuq-Ghuzz Settlement in Persia", "The Administration of Sanjar's Empire as illustrated in the "Atabat al-Kataba", "*State and Government in Medieval Islam*" are very valuable from the point of view of the study of Turkic-Islamic history and culture.

One of the researchers of the history of the Seljuk state in English historiography is Tamara Tolbat Rice. Russian-born British historian Tamara Talbot Rice's research works "Ancient Arts of Central Asia, The Seljuks in Asia Minor, "The Roman Empire and its neighbors" occupy an important place in the study of the political and cultural history of the Seljuk state. The history of the Anatolian Seljuk state, which has a very important place in the history of Turkey, is discussed.

In her work called "The Seljuks of Asia Minor" the researcher gave ample space to the study of the history of art compared to the political history of the Seljuk state. This work, which consists of 280 pages, 80 photographs, 56 hand drawings and 2 maps, is one of the most important works in terms of the study of the history of crafts of the Seljuk state. Despite the fact that it was written many years ago, the work is among the works that best describe the level of cultural development of the Seljuks. It is known that the Seljuk Turks, like other empires in history, did not turn the territories they occupied into ruins, did not destroy cultural monuments, treated Muslim and non-Muslim subjects with respect, paid special attention to the development of science, culture, and various arts [10].

In this work, in which the daily life of the Seljuks is widely described, the researcher tries to explain the level of development of the Seljuk culture by giving detailed information about the development of Seljuk scientific activity, language and literature, religious ceremonies, burial customs, shipping, architectural art and other art fields.

Andrew Charles Spencer Pecoek, an English historian and writer, professor of St. Andrews University, has made a great contribution to the study of the Seljuk state in English historiography. Pekoek, who holds a PhD in history from the University of Cambridge, specializes in the history of the Seljuk and Ottoman Empires. He wrote numerous scientific and research works on the history of the Turks. Two monographs on the history of the Turks have been published by the researcher who knows Arabic and Persian languages. His first monograph called "Mediaeval Islamic historiography and political legitimacy" published in 2007, and another monograph called "Early Seljuk history" in 2010.

Pekoek's research mainly covers the Middle East (Anatolia, Iraq, Iran and Central Asia) from the 10th to the 15th centuries. In addition, he also conducted research on the previous and subsequent history of the Muslim Turkic world.

In his work entitled "The Great Seljuk empire", published in 2015, the researcher used medieval historical sources to study the emergence and development of the Seljuk state in the XI-XII centuries, the demographic structure of the great Seljuk empire, the succession system, Seljuk religious views, army building, courts and Seljuk inheritance etc. The work is extremely important in the study of the political, economic and cultural life of the Seljuks [7].

In addition, the following works of the researcher "The Frontiers of the Ottoman World", "The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East", "Early Seljuq History: A New Interpretation", "Islam and Christianity in Medieval Anatolia", "Court

and Cosmos: The Great Age of the Seljuks" is dedicated to the study of Turkish-Islamic history.

Professor Scott Redford's contributions to the research of the Seljuk period in British historiography are also great. A specialist in Islamic art and archeology, Scott Redford is the author of numerous scholarly works devoted to the study of the Seljuk state and Turkish Islamic culture. The main research activities of the orientalist scholar include Seljuk epigraphy, Seljuk gardens, crusades and medieval Mediterranean archeology, medieval Anatolian archeology and material culture, especially the study of ceramic materials.

"The Seljuk Conquest on the Citadel Walls of Antalya", "Landscape and the State in Medieval Anatolia: Seljuk Gardens and Pavilions of Alanya", "The Archeology of the Frontier in the Medieval Near East", "City Building in Seljuk Rum", "The Seljuqs: Politics, Society, and Culture", "Trade and Economy in Antioch and Cilicia in the 12th-13th Centuries", "Trade and Markets in Byzantium. The Inscription of the Kırkgöz Khan and the Problem of Textual Transmission in Seljuk Anatolia", etc. His numerous works are important sources in the study of the socio-economic, political and cultural history of the Seljuk state.

The researcher's work "Landscape and the State in Medieval Anatolia: Seljuk Gardens and Pavilions of Alanya, Turkey" written on the history of the Seljuk state consists of 4 chapters. The first chapter of the work is extremely important in the study of the political, economic and cultural life of the Seljuks called "Medieval geopolitics and the Mediterranean landscape of Anatolia and its environs". In this chapter the history and archeology of Anatolia before the Seljuks has been investigated. The Seljuks period of Anatolia is mainly investigated in the second chapter entitled "The Rum Seljuks and Anatolia". This chapter is divided into sub-chapters called Amirs, Castles, Garden cities, Gubadiyye, Gubadabad, Hunting and game birds, State gardens. In the 3rd chapter of the work, the topology of the Seljuk gardens of Rum is given. The physical geography and archeology of the Alanya region was investigated in the last fourth chapter called "The Physical geography and environmental archeology of the Alanya region". The work also contains a catalog of protected sights in Alanya and its surroundings [9].

One of his research works on Seljuk culture is called "Reading Inscriptions on Seljuk Caravanserais". In this article, the inscriptions discovered on the foundations of the caravanserai built at the end of the 12th century and in the 13th century in the territories of the Anatolian Seljuk sultanate were studied. The author writes that the first Anatolian Seljuk caravanserai was the Tepesi Delik or Öresun Han caravanserai in the east of Aksaray, referring to the actual materials obtained from his research. The researcher who read the inscription on it says that it was built in 1188 by Sultanshah, one of the sons of Anatolian Seljuk Sultan II Kilinc Arslan. He writes that the inscriptions are made of marble in caravansaras as well as in other Sajuklu buildings [8, p.231].

In the study of the history of the Seljuk state in English historiography, the studies of Carol Hillenbrand, professor of Islamic History at the University of Edinburgh, are also noteworthy. His works "Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert", "Islam and the Crusades", "The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture", "Syria in Crusader Times: Conflict and Co-Existence", etc. are dedicated to the study of the history of the Seljuk state and Turkish Islamic culture.

In his work entitled "The Crusades: Islamic Perspectives", covering a historical period of approximately 200 years, based on Islamic sources the researcher investigated the struggle between the East and the West or Muslims and Christians. Based on numerous medieval Muslim sources, as well as numerous literature on medieval European and Muslim culture, Hillenbrand examines the internal situation of the Seljuk state during the Crusades, the resistance of the Seljuks to the Crusaders, the consequences of the Crusades for the Muslim Turkic world and the Crusaders, the influence of eastern and western cultures on each other, and etc [4].

Hillenbrand's work entitled "Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert", dedicated to the most brilliant historical victory of the Muslim Turkic world, the Battle of Malazgird, is particularly noteworthy in the study of the history of the Seljuk state.

The activity of the English art historian Robert Hillenbrand is also noteworthy in the study of the history and culture of the Seljuk state. Professor R. Hillenbrand's works, who specialized in Iranian culture and history - "Islamic art and architecture", "Seljuk dome chambers in north-west Iran", "Reflections on O. Aslanapa's turkish art and architecture", "The Seljuq monuments of Turkmenistan", "A pair of tomb towers in Van" and many other are dedicated to the history and culture of the Seljuks. His work "Islamic art and architecture", written in the area of Turko-Islamic culture, is an invaluable source for studying the history of Islamic culture. In the scientific work, Islamic culture and history are presented in chronological order, starting with the reign of the Umayyads, including the Abbasids, Fatimids, Seljuks, Syria, Iraq, Anatolia, Mamluks, Western Muslims, Elkanids, Timurids, Safavids and Ottomans. The work contains an Islamic map from Anatolia to Central Asia and more than 250 drawings.

In the 4th part of the work, the culture of the Great Seljuk state was investigated. Here, the author has examined the pearls of Seljuk architecture, tombs, mosques, caravansaries, the level of development of Seljuk pottery, metalworking and other art fields, the innovations brought by the Seljuks to Islamic culture. The researcher, who wrote that the center of gravity of the Islamic world shifted from the Arab lands to Iran and Anatolia during the Seljuk era, states that cities such as Merv, Nishapur, Ray and Isfahan became the centers of Islamic power and culture. Showing a different view of the role of the Seljuks in Islamic culture from many European historians, he writes in the work "Even if we do not have information about the art of previous centuries to prove that the Seljuks were the discoverers of a particular

technique or feature, we cannot deny the innovative power seen in all fields of art in this period"[5, p.113]. The researcher states that the Seljuks played the role of a catalyst in the development of Islamic culture and further developed this culture with the innovations they brought.

Conclusion

The Great Seljuk state, one of the 4 great empires created by the Turks throughout history, played an important role in the political, economic and cultural life of the peoples covering a wide area from Turkestan to the Mediterranean Sea, from Transcaucasia to the Persian Gulf. Although many European historians call them nomads and barbarians, the military strength of the Seljuks, their war tactics, their activities in world political history, the high culture they created, the care they showed for the development of science attracted the attention of many geographers, travelers, and religious figures at that time, wrote books and gave rich information about them in their works.

During the development of oriental studies in the 19th century, the study of the history of the Seljuk state, which changed the political map of the world in the Middle Ages and played an important role in the development of Turkish-Islamic culture, was brought to the fore. Historians in many countries of Europe began to study the history of the Great Seljuk state and its branches, the Seljuk states of Anatolia, Iraq and Khorasan, Kerman, Syria and Palestine. One of these European countries is England.

Based on the research, we can say that the study of the Seljuk state in the historiography of England, which is one of the developed states of Europe, began in the middle of the 19th century. During a historical period of approximately 200 years, English orientalists, Byzantine scholars and Islamic scholars wrote many scientific research on the socio-economic, political and cultural life of the Seljuk state. The scientific importance of those works is that most of them were written on the basis of medieval historical sources and archaeological sources.

References

1. Bowen H. (2010). *Notes on some early Seljuk viziers*. (translated by Mustafa Alican) History School, September-December, Issue VIII, pp.141-149.
2. Bosworth C.E. (1968). *The political and dynastic history of the Iranian world (A.D. 1000-1217)*.// The Cambridge history of Iran . in 8 volumes. V.5. London, pp.1-202
3. Bosworth C.E. (2011). *The History of the Seljuq State*. A translation with commentary of the Akhbār al-dawla al-saljūqiyya. New York: Routledge,182 p.
4. Hillenbrand C. (2000). *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburgh, 704 p.
5. Hillenbrand R. (1999). *"Islamic art and architecture"* Translated by Cigdem Kafecioğlu.Thames and Hudson Ltd. Londra, 336 p.

6. Lambton A. K. S. (1939). *Contributions to the Study of Seljuk Institutions*. Ph. D. diss., University of London, 416 p.
7. Pecoock. A.C.S. (2015). *The great Seldjuk Empire*, Edinburg Univercity press, Edinburg, 392 p.
8. Radford S. (2000). *Landscape and the State in Medieval Anatolia: Seljuk Gardens and Pavilions of Alanya*, Turkey. Basingstoke press, England, 309 p.
9. Redford S. (2016). *Reading Inscriptions on Seljuk Caravanserais*. *Eurasiatica* № 4, pp. 221-234.
10. Tamara Talbot Rice. (1961). *"The Seljuks in Asia Minor"*, Thames & Hudson, Londra. 280 p.

SƏLCUQ DÖVLƏTİNİN TARİXİ İNGİLTƏRƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA

Müşfiq Bayramov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

Dandanakan müharibəsindən sonra Xorasanda müstəqil dövlət quran Səlcuqlar qısa bir zamanda apardığı uğurlu müharibələr nəticəsində orta əsrlərin ən böyük imperiyalarından birinə çevrildilər. 1071-ci ildə Bizans imperatoru Roman Diogen üzərində qazandıqları tarixi qələbə ilə dünyanın siyasi xəritəsində mühüm dəyişikliklərə səbəb oldular. Dünyanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynayan Səlcuqlar dövlətinin tarixinin öyrənilməsi Avropa tarixçiləri ilə yanaşı türk-islam tarixçilərinin də daim diqqət mərkəzində olmuşdur. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Avropa tarixşünaslığında bu mövzuda çoxlu əsərlər yazılmışdır. Hazırkı məqalə Avropanın ən inkişaf etmiş dövlətlərindən biri olan İngiltərə tarixşünaslığında Səlcuqlu dövlətinin tədqiqinə həsr edilmişdir. İngiltərə fərqşünasları Ann Lambton, Çarlz Spenser Pekok, Skott Redford, Kerol Hillenbrand və Robert Hillenbrand və başqaları Səlcuq dövlətinin müxtəlif problemləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışlar. Məqalədə ingilis tarixşünaslığında mövzu ilə bağlı tədqiqat işləri toplanmış və mövzunun öyrənilmə səviyyəsi və istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Səlcuq dövləti, tarixşünaslıq, araşdırma, İngiltərə, mədəniyyət

ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА СЕЛЬДЖУКОВ В АНГЛИЙСКИЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Мушфиг Байрамов

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

Сельджуки, создавшие независимое государство в Хорасане после Данданаканской войны, в результате успешных войн стали одной из крупнейших империй Средневековья. В 1071 году они вызвали важные изменения на политической карте мира своей исторической победой над византийским императором Романом Диогеном. Изучение истории государства Сельджуков, сыгравшего важную роль в политической, экономической и культурной жизни мира, всегда было в

центре внимания тюрко-исламских историков, а также европейских историков. С середины XIX века в европейской историографии на эту тему написано немало работ. Настоящая статья посвящена изучению государства Сельджуков в британской историографии, которое является одним из наиболее развитых государств Европы. Британские востоковеды Энн Ламбтон, Чарльз Спенсер Пекок, Скотт Редфорд, Кэрол Хилленбранд, Роберт Хилленбранд и другие проводили исследования по различным проблемам государства Сельджуков. В статье собраны исследовательские работы по данной теме в английской историографии и определены уровень и направления изучения темы.

Ключевые слова: Государство Сельджуков, историография, исследования, Англия, культура

Daxil oldu: 03.07.2024;

Çara qəbul edildi: 30.07.2024;

Çap edildi: 05.09.2024

СИНТАКСИЧЕСКИ СВЯЗАННЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ, ВКЛЮЧАЮЩИЕ ЦИТАЦИОННЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ

Мугаддин Агаев

Лянкяранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

э-почта: mugaddin@fnwb.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2024.1.55

Резюме: Этот тип связанных структур в общей системе словосочетаний имеет условный характер. Эта условность возникает из-за того, что элементы, взятые в качестве цитат, занимая место компонента в словосочетании, не всегда являются номинативными единицами. Они могут представлять собой любой языковой элемент – отдельное слово, форму слова, простое или сложное предложение. Следовательно, конструкции, которые мы будем анализировать, обладают гибкостью в создании условных связей и комбинаций с разнообразными словами, становясь их ведущим и определяемым компонентом. Словосочетания, объединяющие существительные и прилагательные, демонстрируют своеобразную амбивалентность: они выступают как с одними свойствами независимых связных структур, так и с признаками структур, чья связность проявляется лишь в контексте предложения. Эти элементы являются весьма распространенными, но до сих пор не получили должного научного внимания. Их способность функционировать как переходное явление между полностью автономными и полностью зависимыми конструкциями подчеркивает их уникальность и способствует пониманию упорядоченности в области связных словосочетаний.

Ключевые слова: связанные конструкции, цитационные элементы, связанные словосочетания

Вступление

Данный вид связанных конструкций носит в общей системе связанных словосочетаний несколько условный характер. Такая условность объясняется тем, что цитационные элементы, занимая синтаксическую позицию члена словосочетания, не всегда носят характер номинативной единицы. Он может, быть выражен любой единицей языка – словом, словоформой, простым или даже сложным предложением. Так что композиции, которые мы будем рассматривать ниже, имеют широкие возможности условного соединения, сочетания с различными словами, которые будут для них главным, определяемым элементом.

Разберём пример

... Она [Анна] беспрестанно повторяла: «Боже мой! Боже мой!». Но ни «боже» и ни «мой» не имели для неё никакого смысла... (Л.Толстой. Анна Каренина, ч. 3, гл. 25). Отмеченные в кавычках слова в данном предложении, как видно, являются элементами из прямой речи – возгласа Анны. Но в последующем тексте писательского описания они занимают позицию члена предложения (подлежащего). И эта позиция обеспечивается этим словам «боже» и «мой» не лексическим содержанием их, а фактом их сочетаемости со словом (сказуемым) «не

имели значения». Эти слова, иначе говоря, занимают синтаксическую позицию морфологизованного, типичного подлежащего «эти слова» или «они». Таким образом, синтаксическая сущность отмеченных слов в данном контексте определяется их соотносённостью со сказуемым, т.е. возможностью занимать позицию подлежащего. И тот факт, что слова «боже» и «мой» являются отрезками чужой речи, для структуризации писательского предложения особого значения не имеет: позиции всех членов предложения открыты. Они могут быть заполнены либо типизированными, либо нетипизированными средствами языка [3, с. 34].

Синтаксическая сущность позиционного определения членов предложения заключается именно в этом. Иначе говоря, позицию любого члена предложения могут занимать самые разнообразные единицы языка. А в данном случае речь пойдёт о цитационных элементах, выступающих в роли тех или иных членов предложения, а также, сочетаясь с элементами предложения, составляющих особый тип связанных словосочетаний:

1. Левин хотел и не мог вступить в общий разговор, ежеминутно говоря себе: «теперь уйти», он не уходил, чего-то дожидаясь (Л.Толстой. Анна Каренина, ч. 1, гл. 14); 2. Катерина Львовна не отказывала старухе. Пойдёт ли та ко всеобщей помолиться за «лежащего на одре болезни отрока Федора» или к ранней обедне часточку за него вынуть... (Н.Лесков. Леди Макбет..., гл. 10); 3. ...С хозяйкой она всегда говорила высокомерным тоном, чтобы та «помнила своё место», даже теперь не могла отказать себе в этом удовольствии... (Ф.Достоевский. Преступление и наказание, ч. 2, гл. 7); 4. Я не люблю пустого словаря / Любовных слов и жалких выражений: / «Ты мой», «Твоя», «Люблю», «Навеки твой» (А.Блок. В дюнах).

В примерах прежде всего выясняется: а) позицию какого члена предложения выполняют завышенные слова и словосочетания (дополнения – в примере 1, дополнения – в примере 2, сказуемого – в примере 3, определения – в примере 4), б) с каким словом из предложения они составляют сочетания (говоря себе...; помолиться за...; чтобы помнила...; жалких выражений как...); в) что цитационные элементы представляют осколки чужой, прямой речи разных источников: прямой речи персонажа (1), элемента речи персонажа, когда-то сказавшего такое (2, 3), элемента речи построенных для речевой ситуации людей (4). Так, например, сочетание «лежащего на одре болезни...» представляет элемент речи старухи, которая в церкви молилась за больного мальчика Федора, а «помнила своё место» – из речи матери Сони Мармеладовой по отношению к хозяйке постоялого двора и т.п.

Употребление подобных цитационных элементов в структуре предложения в функции того или иного члена предложения отмечается во многих учебниках по синтаксису. Так, А.А.Шахматов отмечает, что в роли подлежащего может выступать

«субстантивированные» элементы: – Это «если бы», отнесённое к прошедшему, к невозможному, сбылось (И.Тургенев. Дворянское гнездо, гл. 30) [6, s. 169].

В этих источниках указывается на то, что цитационные элементы выступают в качестве члена предложения как субстантивированные части речи, т.е. с предметным значением. Так или иначе отрезки текста, представленные в кавычках, сочетаются каким-либо словом из «основного состава» предложения и в таком сочетании в) представляют синтаксически связанные словосочетания [2, s. 42].

Так, в предложении «Сергей стал чепуриться и заигрывать с беленькой Сонеткой: то раскланивается ей «с нашим особенным», то улыбается, то, как встретится, норовит обнять да прижать её» (Н.Лесков. Леди Макбет..., гл. 14) выделенное сочетание выполняет функцию обстоятельства образа действия. Источником же этого сочетания является не чужая речь персонажа из того произведения, а общеизвестный фразеологизм Наше вам!, который является сокращённой формой мужского фамильярного приветствия «Наше вам почтение», хотя слово «особенным» отсылает уже к другому фразеологизму «Наше вам с кисточкой» или «Наше вам особенное почтение: с кисточкой, с пальцем девять, с огурцом пятнадцать» [1, s. 300, 511].

Таким образом, источником рассматриваемых конструкций могут быть как предыдущая речь кого-то из персонажей, так и общеизвестные паремии-фразеологические единицы, а также общеизвестные поэтические тексты:

1. – Теперь всё это уже «дела минувших дней» и «предания старины», хотя и не глубокий, но предания эти нет нужды торопиться забывать... (Н.Лесков. Левша, гл. 20); 2. Но вдова-приказчиха сама дорого стоила: она была из тех русских женщин, которая «в беде не сробеет, спасёт; коня на скаку остановит, в горящую избу взойдёт» (Н.Лесков. Однодум, гл. 1); 3. Катерина Ивановна считала себя обязанной перед покойником почтить его память как следует, чтобы знали все жильцы..., что никто из них не имеет права перед ним «свой нос задирать» (Ф.Достоевский. Преступление и наказание, ч. 5, гл. 1); 4. Каждый раз вы мне тычете в лицо этим самым своим «не полагается». Что такое «не полагается»? (А.Куприн. Яма, ч. 2, гл. 3) [5, s. 27].

В первом предложении сказуемое именно – выражено строками из поэмы А.С.Пушкина «Руслан и Людмила»: «Дело давно минувших дней и преданья старины глубокой». А во втором предложении состав глагольного сказуемого представлен известной поговоркой о русской женщине.

Замещение синтаксической позиции члена предложения цитационным материалом демонстрирует, что данное явление хотя и не столь широко распространённое, но для русского языка типичное, поскольку охватывает позиции

всех членов предложения. И в этом оно приобретает, как мы предполагаем, определённую степень системности, т.е. свойства системного явления[4, с. 32].:

1. Подлежащее: «– Ну, всё кончено, и славу богу!» – была первая мысль, пришедшая Анне Аркадьевне, когда она простилась в последний раз с братом... (Л.Толстой. Анна Каренина, ч. 1, гл. 29); «– Заочно, кажется, так ведь любил их», – промелькнула в его голове (Ф.Достоевский. Преступление и наказание, ч. 3, гл. 3).

2. Сказуемое: – Весьма вероятно и то, что Катерина Ивановне захотелось... показать всем этим... жильцам, что она не только «умеет жить и умеет принять», но что совсем не для такой доли и была воспитана... (Ф.Достоевский. Преступление и наказание, ч. 5, гл. 1); Сам граф его тоже любил и «от всех отличал», одевал прелестно... (Н.Лесков. Тупейный художник, гл. 4); - Дядю боялись все, а я всех более, потому что он и во мне хотел «развить мужество»... (Н.Лесков. Зверь, гл. 1).

3. Дополнение: – Пекторалиса мужики прозвали «мордовским богом» (Н.Лесков. Железная воля, гл. 7); Оборванец, воротившийся с чаем и с телятиной, не мог удержаться, чтобы спросить ещё раз, «не надо ли ещё чего-нибудь?»... (Ф.Достоевский. Преступление и наказание, ч. 6, гл. 6).

4. Определение. – Я деньги отдал вдове... и не в руки дочери – девицы, как он пишет, «отъявленного поведения», а именно вдове (Ф.Достоевский. Преступление и наказание, ч. 3, гл. 3); Ясные улики говорил, что она одна последняя ходила одна вчера поздно вечером... и забыла запереть за собой дверь, а так и оставила её, отмахнув к стене той стороной, где был начертан рукою Сафронихи лиловой крест – «орудие на супостата» (Н.Лесков. Железная воля, гл. 19).

5. обстоятельство: – А где она тебе малины – возьмёт? – спросила Настасья, держа на растопыренных пальцах блюдечко и процеживая в себя чай «через сахар» (Ф.Достоевский. Преступление наказание, ч. 2, гл. 3).

Весь этот материал демонстрирует возможности синтаксических позиций членов предложения: эти позиции могут быть, как мы уж сказали, единицами разного формата – от слова до сложных предложений, которые, субстантивируясь, занимают место того или иного члена предложения. Однако в данном случае мы проанализировали этот материал не для иллюстрации того, что синтаксические позиции заполняются разноструктурными субстантивированными единицами. Наша основная задача при этом была в том, чтобы демонстрировать возможности основных структурных элементов предложения в плане сочетаемости с «инородными структурами», с которыми эти элементы составляют особую форму связанных словосочетаний: Сам граф... любил и «от всех отличал» (в кавычках дан элемент речи графа); хотел «развить мужество» (элемент речи дяди героя рассказа);

прозвали «мордовским богом»; спросить «не надо ли чего-нибудь?», процеживал «через сахар» и т.п.

Как видно, сочетания, данные в кавычках как элементы чужой речи или оценки, составляют зависимые части общей конструкции словосочетаний и являются неразложимыми по отношению к главному слову. А это означает, что при грамматическом членении предложения обозначенные кавычками структуры должны быть квалифицированы как один член предложения, как это определено нами в примерах, данных чуть выше.

В целом же участие цитационных элементов в структуре предложения, включение их в основную ткань предложения, как нам кажется, имеет довольно широкий спектр появления. Этот вопрос может стать предметом глубокого и разноаспектного исследования.

Таким образом, связанные словосочетания обнаруживают две формы структуризации: часть из них формируется как самостоятельные конструкции номинации на уровне словосочетаний. Целый ряд этих конструкций формируется только в структуре предложений. Поэтому самостоятельные разновидности связанных словосочетаний обнаруживают определённый комплекс устойчивых, устоявшихся свойств, противопоставляющих их словосочетаниям, которые формируются только в структуре предложения.

Связанные словосочетания по степени устойчивых структурных и семантических свойств занимают промежуточное положение между свободными и фразеологически воспроизводимыми конструкциями. Степень развития фразеологизации в связанных словосочетаниях намного выше, чем в сфере свободных конструкций. В свободных словосочетаниях скорее всего развивается значение составных наименований.

Во многих учебниках связанные словосочетания рассматриваются как средства выражения подлежащего и отчасти сказуемого. Системная квалификация отмеченных конструкций необходимо диктует их рассмотрение в качестве всех членов предложения, поскольку среди связанных словосочетаний обнаруживаются модели, типичные для употребления в позиции того или иного члена предложения. Так, например, конструкций, выполняющих функции обстоятельств различных видов, ничуть не меньше, чем конструкций, выполняющих роль определений или подлежащих.

Выделение сочинительных словосочетаний наряду с подчинительными, как известно, разделяется не всеми синтаксистами по некоторым причинам, главной из которой является признак конструированности. Сочинительные словосочетания в сфере неразложимых (связанных) конструкций, т.е. в сфере функционирования в качестве структурных элементов предложения, получают языковую реальность как

специфически организованные закрытые ряды, противопоставляющие их сочетаниям однородных элементов в открытом ряду. В данном случае следует исходить из того, что подчинительные конструкции словосочетаний формируются, в целом, как самостоятельные структуры, а сочинительные – только в составе предложения.

Самым частотными среди связанных словосочетаний являются, конечно, количественно-именные, которые имеют широкую базу для сочетания двух слов: эту базу составляют различные, многочисленные группы слов со значением количества – конкретного или неопределённо-обобщённого значения. И сочетаются они с единицами одной из «частотных» частей речи – существительными. Но вместе с тем этот тип связанных словосочетаний проявляет наивысшую степень смысловой спаянности компонентов, что отражается в их синтагматической ограниченности.

Особое место в комплексе связанных словосочетаний занимают трёхкомпонентные конструкции – субстантивно-атрибутивные и глагольно-обстоятельственные словосочетания, которые строятся по модели $A \leftarrow (a+b)$. Некоторые исследователи признают всю трёхчленную композицию связанной, единой структурой. Анализ показывает, что в этих конструкциях главное слово (A) не является элементом связанной части, наоборот, связанная часть обнаруживает свою монолитность именно по отношению к главному слову. При отсутствии главного слова связанная часть (a+b) почти всегда свободная.

Сказанное в определённой степени касается и словосочетаний, в зависимой части которых употребляется слово с ослабленным значением.

Заключение

Субстантивно-адъективные словосочетания проявляют некоторую двуликость: они обладают признаками и самостоятельных связанных конструкций и признаками конструкций, связанность которых формируется только в предложении. Эти единицы достаточно многочисленны, хотя всё ещё не заслужили серьёзного исследовательского внимания. Одно то, что они проявляют характер переходного явления, говорит о том, что эти единицы противопоставляют и самостоятельные конструкции, и конструкции, зависимые от состава предложения, тем самым доказывая системность всей сферы связанных словосочетаний.

Литература

1. Бирих, А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. (2007). *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь. Изд. 3.* Москва: Астрель, АСТ Хранитель,
2. Ломтев, Т.П. (1958). *Основы синтаксиса современного русского языка.* Москва: Учпедгиз,
3. Ожегов, С.И., Шведова Н.Ю. (2003). *Толковый словарь русского языка. изд. 4-ое.* Москва: ООО «ИТИ Технологии», 944 с.
4. *Современный русский язык. Под ред.* (1981). В.А.Белошапковой. Москва: Высшая школа, 560 с.
5. Филимонова, Л.Л. (2014). *Синтаксис: словосочетание (учебное пособие).* Архангельск,
6. Шахматов, А.А. (1941). *Синтаксис русского языка. Изд. 2-ое.* Ленинград: Учпедгиз,;

TƏRKİBİNDƏ SİTATLI ELEMENTLƏR OLAN SİNTAKTİK BAĞLILIQLI SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Müqəddin Ağayev

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

Söz birləşmələrinin ümumi sistemindəki bu tip əlaqəli strukturlar şərtidir. Bu konvensiya ona görə yaranır ki, sitat kimi götürülən, frazada komponentin yerini tutan elementlər həmişə nominativ vahidlər olmur. Onlar istənilən linqvistik elementi - tək sözü, sözün formasını, sadə və ya mürəkkəb cümləni təmsil edə bilər. Nəticə etibarilə, təhlil edəcəyimiz konstruksiyalar müxtəlif sözlərlə şərti əlaqə və birləşmələr yaratmaq çevikliyinə malikdir, onların aparıcı və təyin olunan komponentinə çevrilir. İsim və sifətləri birləşdirən ifadələr bir növ ambivalentlik nümayiş etdirir: onlar həm müstəqil əlaqəli strukturların xüsusiyyətlərini, həm də uyğunluğu yalnız cümlə kontekstində görünən strukturların xüsusiyyətlərini nümayiş etdirirlər. Bu elementlər çox yayılmışdır, lakin hələ də adekvat elmi diqqət görməmişdir. Onların tam muxtar və tam asılı konstruksiyalar arasında keçid hadisəsi kimi fəaliyyət göstərmə qabiliyyəti onların unikallığını vurğulayır və ardıcıl ifadələr sahəsində nizamın başa düşülməsinə kömək edir.

Açar sözlər: əlaqəli konstruksiyalar, sitat elementləri, əlaqəli söz birləşmələri

SYNTACTICALLY RELATED PHRASES, INCLUDING QUOTATIONAL ELEMENTS

Mugaddin Aghayev

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

This type of related structures in the general system of word combinations is conditional. This convention arises due to the fact that elements taken as quotations, taking the place of a component in a phrase, are not always nominative units. They can represent any linguistic element - a single word, a form of a word, a simple or complex sentence. Consequently, the constructions that we will analyze have the flexibility to create conditional connections and combinations with a variety of words, becoming their leading and definable component. Phrases combining nouns and adjectives demonstrate a kind of ambivalence: they exhibit both the properties of independent coherent structures and the characteristics of structures whose coherence appears only in the context of a sentence. These elements are very common, but have not yet received adequate scientific attention. Their ability to function as a transitional phenomenon between completely autonomous and completely dependent constructions emphasizes their uniqueness and contributes to the understanding of order in the field of coherent phrases.

Key words: related constructions, quotation elements, related phrases

Daxil oldu: 03.07.2024;

Çapa qəbul edildi: 30.07.2024;

Çap edildi: 05.09.2024

Elmi xəbərlər jurnalı Lənkəran Dövlət Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.
Jurnal İNDEKS COPERNİCUS bazasına daxildir.

Yığıma verilmişdir: 03.07.2024
Çapa imzalanmışdır: 05.09.2024

Kağızın formatı: $60 \times 84 \frac{1}{8}$
Çap vərəqi: 9,5 c.v., tiraj: 100

Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50
e-mail: elmi_meqale@lsu.edu.az
www.lsu.edu.az